

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Hüseynov Natiq Elxan oğlu

“Azərbaycanda korporativ şirkətlərdə maliyyə təhlükəsizliyinin idarə edilməsi problemləri” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı

060409 – Biznesin idarə edilməsi

İxtisaslaşma:

Biznesin təşkili və idarə edilməsi

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Aytən Hüseynli

Magistr proqramının

rəhbəri:

i.e.n., b/m A.S.Şükürova

Kafedra müdiri:

i.ü.f.d., dos. M.Ə.Əliyev

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL. MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİN MAHIYYƏTİ VƏ MƏZMUNU

1.1. BİZNESDƏ MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİ ANLAYIŞI.....	6
1.1.1. MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİK SİSTEMİNİN İŞLƏMƏSİ.....	13
1.1.2. QLOBAL İQTİSADİYYATDA MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİ SİSTEMİ.....	15
1.1.2.1. İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRDƏ MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİ.....	18
1.2. MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN ƏSAS PARAMETRLƏRİ.....	19
1.2.1. MALİYYƏ HƏRƏKƏTİ.....	19
1.2.2. MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİK SİSTEMİNİ TƏHDİD EDƏN MALİYYƏ AXINLARI.....	20
1.2.2.1. KÖLGƏ BANKÇILIQ (SHADOW BANKİNG) TƏŞKİLATLARI.....	21
1.2.2.2. STRUKTURLAŞDIRILMIŞ İNVESTİSİYA VASİTƏLƏRİ "SIV"	24
1.2.3. ELEKTRON VƏ KİBER TƏHLÜKƏSİZLİK.....	25
1.2.3.1. SİBER HÜCUMLAR.....	26
1.2.3.2. Məlumat Korsanlığı (Hacking).....	28

II FƏSİL. DÖVLƏTİN MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİK STRATEGİYASI

2.1. DÖVLƏTİN MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİ TƏMİN ETMƏSİ

MEXANİZMİ.....	29
2.1.1. BANK SEKTÖRÜNDƏ BAŞLICA MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİ MEXANİZMALARI.....	32
2.1.1.1. DEPOZİT SİĞORTASI.....	32
2.1.1.2. DEPOZİTLƏRİ QORUYAN SİSTEMLƏR.....	33
2.1.1.2.1. ÖRTÜLÜ ƏMANƏT MÜHAFİZƏSİ SİSTEMLƏRİ.....	33
2.1.1.2.2. AÇIQ DEPOZİT SİĞORTA SİSTEMLƏRİ.....	34
2.1.1.3. DEPOZİTLƏRİN SİĞORTALANMASI SİSTEMLƏRİNİN TƏSVİRİ.....	34
2.1.1.3.1. DEPOZİT TIPLƏRİ ÜZRƏ SİĞORTA ƏHATƏSİ.....	34
2.1.1.3.2. DEPOZİTİN TAM QORUNMASI – QİSMİ QORUNMASI.....	36

2.1.2. MƏRKƏZİ BANKI SON ÖDƏNİŞ ORQANI KİMİ.....	37
2.1.2.1. SON ÖDƏNİŞ MEXANİZMİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI.....	38
2.1.3. BANKLARDA MÜXTƏLİF TƏNZİMLƏMƏ SAHƏLƏRİ.....	39
2.1.3.1. SEKTORA DAXİLİ VƏ XARİCİ GİRİŞİN İDARƏ EDİLMƏSİ.....	39
2.1.3.2. SƏRMAYE KAPİTALI.....	39
2.2. MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN ƏSAS SAHƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	40
2.2.1. DÖVLƏTİN MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ.....	41
2.2.2. MÜƏSSİSƏ VƏ TƏŞKİLATLARIN MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİ.....	43

III FƏSİL AZƏRBAYCANDA KORPORATİV ŞİRKƏTLƏRDƏ MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİ

3.1. KORPORATİV ŞİRKƏTLƏRDƏ MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİ PROBLEMİNİN HƏLLİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	46
3.2. Kommersiya sirri və onun müdafiəsinin düzgün təşkili.....	57
3.3. Böhranlı vəziyyətdə və risk şəraitində firmanın maliyyə təhlükəsizliyinin təmini yolları.....	60
3.3.1. Maliyyə Təhlükəsizliyini Təyin Edən Analizlər.....	60
3.3.1.1. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri	61
3.3.1.2. Əhəlinin Gəlirləri və Xərcləri.....	65
3.3.1.3. İqtisadiyyatın ayrı ayrı sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin mənfəət göstəriciləri.....	66
3.3.1.4. İqtisadiyyatın ayrı ayrı sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin zərər göstəriciləri.....	68
3.3.1.5. Sığorta bazarının həcmi və maliyyə göstəriciləri.....	71
Ədəbiyyatsiyahısı	74

GİRİŞ

Müəssisələrin maliyyə təhlükəsizliyi hər hansı bir ölkənin milli təhlükəsizliyinin əsas komponentlərindən biridir, çünki müəssisələr büdcənin gəlir hissəsini təşkil edən və iş yerləri yaradan vergi ödəyiciləridir. Əmək haqqının səviyyəsi, əhalinin satınalma potensialı, işsizlik səviyyəsi və ümumi daxili məhsul onların maliyyə vəziyyətindən asılıdır. Bundan əlavə, şirkətlər əhaliyə əsas ehtiyacları da daxil olmaqla mallarla təmin edirlər. Buna görə biz maliyyə böhranından və sonrakı iflasından qaçınmaq üçün daim müəssisələrin maliyyə vəziyyətini nəzarət etməliyik. Qiymətləndirmə metodları və metriklərini, maliyyə təhlükəsizliyinə təsir edən amillər və maliyyə təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi üçün maliyyə təhlükəsizliyi səviyyələrini bilmək lazımdır.

Mövzunun aktuallığı. Maliyyə təhlükəsizliyi makroiqtisadi sabitliyin vacib tərkib hissəsidir. Makroiqtisadi sabitlik ümumi tələbat və ümumi tədarükü, cəmiyyətdəki iqtisadi proseslər, istehsalçılar və istehlakçılar arasında mütənasib təmsil olunma prosesini nəzərdə tutur. Maliyyə təhlükəsizliyi maliyyə sisteminin tərkib hissələrinin sabitliyi kimi başa düşülür. Öz iqtisadiyyatını qurmaq istəyən hər bir ölkə üçün maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmək və saxlamaq vacibdir. Maliyyə təhlükəsizliyi də dövlətin iqtisadi fəaliyyət mexanizmi kimi qəbul edilə bilər. Çünki dövlət iqtisadi proseslərə təsirini maliyyə vasitəsi ilə tətbiq edir. Hər hansı bir ölkənin iqtisadi vəziyyətini qiymətləndirmək üçün iqtisadi artım və həyat standartları ilk növbədə nəzərə alınır. Davamlı və balanslı iqtisadiyyatın yaradılması, davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və ölkədə maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası üçün vacibdir. Davamlı iqtisadi inkişaf cəmiyyətin inkişafıdır. Beləliklə, dövlət maliyyə təhlükəsizliyini təmin edərək iqtisadi inkişafı təşviq edir və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün şərait yaradır. Buna görə maddi təhlükəsizliyin öyrənilməsi böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Milli iqtisadiyyatın maliyyə təhlükəsizliyində bəzi prinsiplər var. Bu prinsiplər ayrılıqdan çıxarılmalı, araşdırılmalıdır. Bu prinsipləri müəyyən etmədən maliyyə sabitliyinə nail olmaq mümkün deyil. Bu baxımdan milli

iqtiadiyyatın müasir şəraitdə maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmək prinsiplərini araşdırmaq çox vacibdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifəsi. Tezisin məqsədi maliyyə təhlükəsizliyinin nəzəri və metodoloji əsaslarını müəyyən etmək; prinsipləri, şərtləri və maliyyə təhlükəsizliyi əlaqələrini izah etmək; bu baxımdan islahatları qiymətləndirmək; maliyyə təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinin əsas aspektlərini müəyyənləşdirmək və elmi cəhətdən effektiv təkliflər verməkdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilməlidir:

- Maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin nəzəri və metodik əsaslarını öyrənmək və ümumiləşdirmək;
- Maliyyə təhlükəsizliyinin iqtisadi inkişafa təsirinin müəyyən edilməsi;
- Maliyyə göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafının maliyyə təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi;
- Maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunmasında maliyyə siyasətinin rolunun müəyyənləşdirilməsi;
- Xarici iqtisadi münasibətlərin maliyyə sabitliyi ilə qarşılıqlı təsirini qiymətləndirmək;
- Maliyyə sabitliyi və iqtisadi artım arasındakı əlaqəni qiymətləndirmək;
- Maliyyə təhlükəsizliyinin iqtisadi inkişafa təsir mexanizmlərini müəyyənləşdirmək;

Araşdırma obyektı və Predmeti. Araşdırmanın məqsədi, Azərbaycan milli iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafına təsir edən maliyyə üsürləridir; Maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmək prinsipləri əsasında xüsusiyyətləri və leqallığı araşdırmaq.

Araşdırma işinin nəzəri və metodoloji əsasları. İşin nəzəri-metodoloji əsaslarını tədqiq olunan problem hqaında mövcud olan klassik, neoklassik, Keynesçi, monetarist, neoklassik müddəaları təşkil edir. Ayrıca ARS komitəsinin illik statistik məcmuələri, ARMB nın "Pul siyasəti" icmalları, ARMB "Maliyyə sabitliyi" icmalları, maliyyə təhlükəsizliyi araşdırma tapıntıları və elmi-tədqiqat institutları təklifləri ilə əlaqədar nəticələr.

Tədqiqatın elmi cəhətdən innovasiyası aşağıdakılardan ibarətdir.

- Maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün əsas prinsiplərin müəyyən edilməsi;
- Maliyyə göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi və təhlili;
- Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafının maliyyə təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi;
- Bütçə-vergi və pul siyasətinin maliyyə sabitliyinə təsirinin qiymətləndirilməsi;
- Maliyyə təhlükəsizliyinin iqtisadi inkişafa təsirinin təhlili;
- Maliyyə təhlükəsizliyinin əsas aspektlərini müəyyənləşdirin;
- Milli iqtisadiyyatın maliyyə təhlükəsizliyini gücləndirmək üçün strategiya və taktikanı müəyyənləşdirir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 7 paragraf , üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

Maliyyə Təhlükəsizliyin Mahiyyəti və Məzmunu

1.1. Biznesdə Maliyyə Təhlükəsizliyi Anlayışı

ABŞ mortgage böhranı, sistemik risklərin müəyyən edilməsində, maliyyə sistemdə yaranan kırılganlıqlar nəzarət altında tutulmasında və xarici şokların sistemə olan mənfi təsirlərinin azaldılmasında, mövcud maliyyə qaydalarının, tək başına mikro riskləri azaldan siyasətlərin və haqq zamanət sistemində yaranan maliyyə təhlükəsizlik sisteminin qeyri-kafi qaldığını göstərmişdir. Böhranla birlikdə "batmayacaq qədər böyük" (too big to fail "TBTF) anlayışının sona çatması və bu təşkilatların da sistem üçün risk əmələ gətirmələrinin qəbul edilməsi maliyyə təhlükəsizlik sisteminin yenidən təşkil edilməsi mövzusunda müzakirələri özü ilə gətirmişdir [46, s.25]. Bu hissədə, maliyyə təhlükəsizlik sistemə bağlı konseptual və nəzəri çərçivəyə yer verilərək, yurd içi və qlobal iqtisadiyyatlar baxımından mövzunun əhəmiyyətinə vurğu edilməsi nəzərdə tutulur. Bu işdə istifadə edilən və "Maliyyə Təhlükəsizliyi" olaraq dilimizdə ifadə edilən terminologiya, əslində beynəlxalq ədəbiyyatda və qərb dillərində beş fərqli anlayışla ifadə edilən və hər biri bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqli mənalara gələn anlayışların bütününi təşkil etməkdədir. Bunlar "Financial Safety", "Financial Security", "Financial Soundness", "Financial Stability" və "Financial Resilience" anlayışlarının. Bu anlayışlardan ilki və bu işə təməl nöqtələri ilə qarşılıq gələn anlayış "Financial Safety" ya da "Financial Safety Net" dir. Bununla maliyyə sektorun təşkili və nəzarəti gücləndirmək, təsirli bank təhlil etmə rejimləri inkişaf etdirmək, haqq sığortanın əhatəsini kafi səviyyəyə çıxarmaq, maliyyə bazarlarının işləyəcəyi infrastrukturunu inkişaf etdirmək; buna müqabil, bank paniklerini (bank run) və iflaslarını qarşısını almaq, iqtisadiyyatdakı dalğalanmaları yatırımaq və maliyyə təşkilatların təsirli bir təhlil etmə rejimi daxilində ələ alınmasını da nəzərdə tutaraq maliyyə böhran ehtimallarını minimuma endirməkdir.

Maliyyə təhlükəsizliyi üçün nəzərdə tutduğumuz ikinci konsepsiya, milli iqtisadi təhlükəsizliyə yaxından bağlı olan "Maliyyə Təhlükəsizliyi" dir; maliyyə təhlükəsizliyi təhdid edən fon axınları, kölgə bank təşkilatları, qeyd dışilik, quru pulun həyata keçirilməsi və terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə mübarizənin yanında elektron və kiber mühitdə fəaliyyət göstərən maliyyə sistemin informasiya və məlumatların təhlükəsizliyi, sızma və hücumlar qarşısında alınması lazımlı tədbirlər zikr edilir.

Maliyyə təhlükəsizliyi kontekstində tapılan digər konsepsiya "Maliyyə sədaqəti" kimi təyin edilir. Maliyyə möhkəmlik olaraq ifadə edilən bu anlayış da banklar başda olmaq üzrə maliyyə təşkilatların maliyyə quruluşlarındakı sağlamlıqları, CAMELS analizi, sərmayə kafiliyi, risklərin idarə edilməsi, valyuta mövqeyi, leverage səviyyəsi, stress testləri və ssenari analizləri və rating kimi, "Financial safety" anlayışıyla daha mikro ölçüdə bir üst-üstə düşən tərifini gətirir. Maliyyə sabitliyi maliyyə sisteminin müxtəlif bazar şərtləri və birdən-birə zərbələr qarşısında sabit qalmasını və fəaliyyət göstərməsini nəzərdə tutur. Maliyyə sağlamlığını təmsil edən dörd xüsusiyyət var [22, s88] :

Elastiklik (flexibility), maliyyə sistemin şərtlər nə olursa olsun, səmərəli şəkildə işləyə bilməsi və bazar şərtlərinin mənfi istiqamətdə dəyişməsi halında əməliyyatların fərqli məcradan irəliləyə mövzusunda kafiliyidir.

Sürətlə özünə gəlmə (resilience), ölkədə meydana gələn makroekonomik istikrarsızlıqlar və sistemik risklər kimi maliyyə sistemin qarşı-qarşıya qaldığı xarici sarsıntılara qarşısında funksionelliğini davam etdirə bilməsi mövzusunda kafiliyidir.

Daxili sabitlik, maliyyə sistemin şokların qaynağı olmama və makroiqtisadi şokların daha da yayılmasını maneə törətmə qabiliyyətini ifadə edər. Buna görə böhtan təsiriylə bağlı riskləri minimuma endirəcək bir maliyyə təhlükəsizliyi şəbəkəsinin yaradılması hədəflənir.

Mənfiliklərin idarəsi, sistemdəki mövhumatçılığın və digər mənfə faktorların nəzarət altında tutulmasını və maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsini təsirli şəkildə, vergi mükelleflərindən minimum xərc yükləyəcək şəkildə işlətməyi məqsədlər.

Maliyyə təhlükəsizliyin əhəmiyyətli bir komponenti olan və "Maliyyə Sabitliyi" olaraq dilimizə çevrilən "Financial Stability" anlayışı daha çox ödənişlər tarazlığı, bazarların təsirli işləyişi, ödənişlər sisteminin problemsiz işləməsi və bank sisteminin likvidliyi üzərinə bina edilmiş anlayışlar yaradır.

Maliyyə təhlükəsizlik üçün son tərifi "Financial Resilience" dir ki, bu da böhran sonrası yaxşılaşma, sürətli toparlanabilme qabiliyyətini ölçən, xüsusilə pul və bank böhranından sonra hansı sürətlə köhnə "normal" inə döndüyünü göstərən, digər anlayışlara nəzərən "ex post" mahiyyət kəsb edən bir anlayışdır. Normalın nə olduğu iki dəyişik şəkildə təyin olunmaqdadır. Bunlardan ilki yalnız böhran illərini deyil, eyni zamanda böhrandan əvvəlki və sonrakı 2 ilə 3 illik müddəti də çöldə buraxan bir "sakit" dövr, ikincisi isə böhrandan tam əvvəlki iki ilin ortalamasının.

Maliyyə təhlükəsizlik mövzusunun araşdırmaq əvvəl onun bir üst başlığı olan iqtisadi təhlükəsizlik mövzusunə və bunun iqtisad yazınındakı nəzəri infrastrukturuna da toxunmaqda fayda var. Merkantilizm və Neo-Merkantilizm'də ən qabaqda gələn ünsür Siyasətdir; ticarət isə zənginliyin qaynağıdır və iqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin ayrılmaz bir hissəsidir. Bütün ölkələr eyni anda xarici çox verə bilməyəcəklərini görə, Merkantilist siyasətə qeyd-şərtsiz riayət edilməsi vəziyyətində sabitlikdən uzaq və qarşıdurmağa açıq bir beynəlxalq ticarət sisteminin ortaya çıxması qaçılmazdır.

Liberal iqtisadi sistemdə isə iqtisadi nizamın təməli olaraq qiymətləndirilən sərbəst bazar nizamı içində iqtisadiyyat başat faktordur. Bu işləyişin iflasa uğramaması üçün dövlət müdaxiləsi ya heç olmamalı ya da minimum səviyyəyə indirgenmelidir. Dövlət yalnız bazar mexanizminin rahat işləməsini təmin etmək üzrə hüquqi nizamı və siyasi-hərbi təhlükəsizliyi təsis etməlidir.

İqtisadi təhlükəsizlik mövzusunə sosialist dünyagörüşü yuxarıdakı iki yanaşması birləşdirir. İqtisadiyyat ictimai və siyasi əlaqələri təyin bir faktor ikən,

dövlət gücsüzü güclüyə və milli iqtisadi maraqları xarici müdaxilələrə qarşı korumalıdır [25, s.130-131].

Nesadurai, beynəlxalq inkişaf iqtisadiyyatı və iqtisadi sosiologiyanın nəzəri nəticələrinə əsaslanaraq iqtisadi təhlükəsizliyin bu üç əsas iqtisadi dəyərin zərərə uğraması ehtimalını minimuma endirəcək şəkildə yenidən təyin olunması lazım olduğunu söyləməkdədir: (i) fərd və ailəsinin zəruri minimum ehtiyaclarının qarşılınması üçün ehtiyac duyulan pul və istehlak səviyyəsində davamlılıq, (ii) bazar qaydalarının sağlam işləyişi və (iii) ədalətli paylaşım.

Maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsi bir bankın təmizliyi ya da iflası vəziyyətində bank depozit müştərilərinin zərərlərini məhdudlaşdırmağı ya da önleməyi məqsəd qoyan maliyyə tənzimləmə və təşkilatların hamısı olaraq təyin olunmaqdadır. Bankların risk alma meylini məhdudlaşdırmağı qarşısına məqsəd qoyan bu sistem ümumiyyətlə 'Bazar İntizamı' və 'qanuni tənzimləmə' mexanizmlərinə söykəndirilməkdədir.

Bazar intizamı, banka əmanət yatıran müştərinin ya da digər yollarla banka borc verənlərin müxtəlif davranış tərzləri ilə bank üzərində tətbiq intizamı təyin etməkdədir. Bu davranışlar; torpağın bankın riskinin qiymətləndirilməsi; o banka depozit yatırmama, daha əvvəl yatırılmış mevduatını geri çəkmə ya da digər banklara görə daha yüksək bir qiymət (haqq faiz dərəcəsi) tələb edərək haqq yatırtmaq şəklində ortaya çıxmaqdadır. Bank kreditorları da bazar intizamını oxşar davranışlarla tətbiq edə bilirlər.

Hüquqi qaydalar sosial riskləri məhdudlaşdırmaq və bankın maliyyə strukturlarını gücləndirmək üçün bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi üzrə tədbirləri əhatə edir. Burada əsas olan, ediləcək qaydaların ortaya çıxardığı maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsinin bazar intizamını azaldıcı deyil, təsirli bir şəkildə işləyişini provayder xüsusiyyətdə olmasına əsaslanır. İqtisadi inkişafın və inkişafın əsasları resursların optimal şəkildə istifadə olunduğu effektiv, sabit və sabit maliyyə sektorunun mövcudluğudur. Tarixi, maliyyə böhranı və turbuləntlik təcrübəsi canlı ölkələrin yaşayış xərclərinin reallaşdığını göstərir.

Ölkənin maliyyə təhlükəsizliyi şəbəkəsinin tərkib hissəsi, son zamanlarda bizim tənzimləmə tələbi kimi ciddi tənqidlərə məruz qalan özəl sektorun maliyyə öhdəlikləri üçün açıq və ya gizli dövlət zəmanətlərindən ibarətdir. Özəl sektorun maliyyə öhdəlikləri banklar, banklar kimi maliyyə institutları və kredit təşkilatları, kredit ittifaqları / kooperativlər kimi özəl sektorun iştirakçılarından birinin kasıtlı borclarıdır. Hökumət garantilərindən qəsd isə borclu tərəfin temerrüdə düşməsi halında borc verəni zərərdən qorumaq üzrə dövlətin boynuna götürdüyü öhdəliklərdir [51, s.371].

Bankların iqtisadi həyat içində daşdığı əhəmiyyət, bank iflâslarının haqq sahibləri başda olmaq üzrə əlaqədar bütün tərəflər (stakeholders) üçün saxladığı zərər potensialı və yoluxma riskini müəyyən sərhədlər daxilində tutma ehtiyacı, ölkələr üçün maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsi (financial safety dəqiq) təsisini zəruri etməkdədir. Bank iflaslarının təşkilati xərci ilə ictimai xərci arasındakı fərqlilik, maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsi kontekstində hökumət müdaxiləsini haqlı və lazımlı hala gətirməkdədir.

Bir maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsində iştirak etməsi zəruri ən təməl ünsürlər, hər şeydən əvvəl ümumi mənada və bəsirəti əsas alan bir tənzimləmə və nəzarət (PRUDENTIAL Regulation and supervision), mərkəz banklarının ən son borc vermə orqanı (Lender of last resort) funksiyası, normal seyrində işləyən (going concern) banklarda depozitlər sahibləri baxımından açıq (sarih) haqq sığortası (deposit insurance); səhmdar ya da kreditor baxımından isə üstü bağlı (mətnaltı) zəmanətlər şəklində, çətin vəziyyətə düşmüş və ya fəaliyyətlərinə son verilmiş (gone concern) banklar üçün isə təsirli bir təhlil etmə mexanizmi təsis kimi mövzu başlıqlarının. Maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsinin damını təşkil edən bu ünsürlər arasında əhəmiyyət və prioritet sıralaması, əvvəlcə ictimai mənfəət gərəkləri və hər bir ölkənin özünə xas şərtlərinə, məsələn hansı sektorun daha kövrək və daha böyük bir risk altında olduğuna görə müəyyən edilir. Kimi ölkələr maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsinin lazımlı etdiyi məsuliyyətlərin hamısını mərkəz bankı ya da bank yoxlama nüfuzunun öhdəsinə buraxarkən, kimi ölkələr də bir sıra funksiyaların icrası vəzifəsini bir-

birindən fərqli təşkilatlara düşür. Maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsi təsisini lazımlı edən ən əhəmiyyətli faktor, bankların digər maliyyə təşkilatlardan fərqli olduğu ön qəbuludur. Bankların özünə xas (sui generis) xarakteri, onların iqtisadiyyat nizamının gərəyi kimi işləməsi üçün zəruri olan xidmətləri sunmalarının bir nəticəsidir. Bu xidmətlərin ən başda gələnləri; qənaət sahibləri və investorlar arasında vasitəçilik etmə rolu (intermediary function), ödəmə sisteminin mərkəzində yer alma, likvidlik kanallarını açma, borçlanıcılara bağlı məlumat toplamaq surətiylə asimmetrik informasiyanın azaldılması və risklərin növlərə ayrılmasının (risk diversification). Ancaq digər tərəfdən, maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsinin mövcudluğu, dövlət müdaxiləsi ilə bazar intizamının pozulmasının bir nəticəsi olaraq müxtəlif çarpıqlıqlara səbəb verə bilər və əxlaqi risk probleminə yol açaraq, maliyyə təşkilat rəhbərlərinin daha yüksək səviyyədə risk alma arzularını artırabilir [56, s94]. Həqiqətən də maliyyə təhlükəsizlik şəbəkələri, bankları əlavə risklər almağa sövq etməkdə, ictimai tərəfindən təmin edilən zəmanət və zəmanətlər səbəbiylə banklar kredibilitəsi aşağı və riski yüksək müştərilərinə yüksək faizli kreditlər verərək yüksək gəlir əldə etmə meylinə olmaqdadırlar [32, s36]. Çünki bu növ kreditlərə, kreditin ehtiyac vadesində, istərsə də gec də olsa geri ödənməsi halında yüksək ardıcıl mənfəət edilməkdə, buna müqabil əgər borclunun borcunu ödəməməsi və ya ödəyə bilməməsi vəziyyətində bu yükü bank deyil, cəmiyyət üstlədir.

Əmanətlərin və fon sahibləri, bank fəaliyyətlərini monitorinq funksiyalarının (monitoring function) gərəyi olaraq bir bankın aktiv keyfiyyətinə və rəhbərlik performansına bağlı etibarlarını itirdikləri halda, fondlarını çəkmək istəyə bilərlər. Bu, hətta bankı ləğv prosesinə də gətirib çıxara bilər. Bundan əlavə, bir bank haqqında yaranan güvən itkisinin sistem ümumisinə yayılması riski hər zaman söz mövzusu ola bilər. Lokal bir problem ilə sistem səviyyəsindəki bir problemin ayrışkıllığına çata investorlar fondlarını möhkəm banklardan belə çəkmək istəyə bilərlər. Bu şəkildə fon çəkilişi tələbinə həmsöhbət olan bankların, haqq çıxışlarını qarşılayacaq səviyyədə maye fondlara sahib olmamaları halında isə böyük miqyaslı bank batışları yaşana bilər. Belə vəziyyətlərdə maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsi,

müştərinin əmanət sığortası yolu ilə, maliyyə qurumları da son borc vermə funksiyası bacarığıyla, idarələri xaricinə çıxan, gözlənilməz nəticələrdən qorunur.

Maliyyə təhlükəsizlik sistemi, bankları kritik əhəmiyyəti səbəbiylə digər bütün sektorlardan fərqli edən vasitəçilik funksiyasını, digər ifadəsi ilə qənaətlərin investisiyalar və iqtisadi inkişaf istiqamətində yönəldilməsindən edilməsini və milli ödənişlər sistemində davam etdirdiyi kolaylaşdırıcılıq rolunu zəmanət altına almaq surətiylə, maliyyə sistemin sürdürülebilirliyinə (sustainability) qatqı təmin edər. Bir çox ölkə tətbiqində maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsi haqq zəmanətini tək başına kafi bulmayıp, bank likiditesini təmin etmək məqsədi ilə mərkəz Bankasınca reallaşdırılan qısa müddətli krediləndirmeyi də əhatə edəcək şəkildə dizayn edilir. Məsələn, ABŞ-da çətin vəziyyətə düşən banklara likvidlik dəstəyi iki şəkildə ola bilməkdədir. bunlar: Qısa davamlı likvidlik təzyiği yaşadıkları dövrlərdə, ödəmələrini yerinə yetirə bilən banklara FED tərəfindən təmin edilən qısa müddətli pul kreditlər və ödəniş sisteminin problemsiz işləməsini təmin etmək məqsədi ilə açılan qısa müddətli açıq etibar kreditləri (overdraft) formasındadır.

Maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsinin ən başlıca ünsürü olan depozit sığortasının limiti, bazar intizamının əhəmiyyətli bir göstəricisidir. Limiti aşağı olan bir zəmanət mexanizmi qənaət sahiblərinin özlərinə daha etibarlı investisiya alternativləri axtarışlarına yol açaraq maliyyə sistemdə sabitlik pozucu təsir yaradarkən, zəmanət limitinin gərəyindən çox yüksək müəyyənləşdirilməsi isə haqq sahiblərinin bankları izleme funksiyasını təxrib edəcəyindən, bazar intizamı üzərində mənfi təsirlər meydana gətirəcək.

Əvvəldən qeyd etdiyimiz kimi, depozitlərin sığortası və bank hesabı maliyyə təhlükəsizliyinin iki mühüm əsasını təşkil edir. Bu iki mexanizmin bir arada sistemin sağlam işləməsinə qatqı təmin mahiyyətdə, maliyyə sistemin fəaliyyəti ilə uyğun olaraq kurgulanması vəziyyətində, maliyyə kırılganlıqlar ortaya çıxma ehtimalı və ortaya çıxması halında yol açacağı xərc minimum səviyyələrə indiriləbilməkdədir. Sarih bir haqq sığorta sistemində iştirak verilmədiyi ya da doğru işləyən bir sığorta sisteminin tasarlanmadığı vəziyyətlər də təxmin edilənin əksinə böyük montanlı haqq

sahiblərini və kreditor, bankları yaxından izləməyə və bazarı bu şəkildə nizam-intizama etməyə sövq edə bilməkdə, bu surətlə bankların aqressiv bir tutum içində risklər almalarına mane olmaqda və nəticədə xalis kövrəkliyi minimuma endirə bilər. Bir bankın problemlərinin vaxtında və təsirli bir şəkildə fərq edilərək gərəyi kimi alışdırma edilməsi, söz mövzusu bank daha sonrakı dövrlərdə iflas etsə belə bu iflasın bankçılıq sistemində yükləyəcəyi maliyyə yükü hafifletəbilməkdir. Analiz mexanizminin dəqiq dizaynı təcavüzkar bir münasibət riski ilə əlaqədar bank xəsarətlərinin ehtimalını məhdudlaşdırma bilər.

1.1.1. Maliyyə Təhlükəsizlik Sisteminin İşləməsi

Maliyyə böhranlarının birinci mərhələsi bank kimi şoka düşən maliyyə qurumları ilə başlayır, ödəniş fırtınasına düşür. Bu da bankın aktivlərinin dəyərinin bir anda azalması nəticəsində yarana bilər. Şok bankın öz səhvindən və ya iqtisadiyyatda qarşı yönlü dəyişikliklər nəticəsində yarana bilər. Hər iki halda, bank görünür kapital ehtiyatına məruz qalır. Əgər yaşanan şokun səviyyəsi, kreditor, bankın bundan sonrakı dövrdə öhdəliklərini ifa edib edə bilməyəcəyini sorğular hala gətirirsə o təqdirdə likiditeyi və bəlkə də borc ödəmə qabiliyyətinə (solvency) dair problemlərin maliyyə sisteminin bütününə sirayət etməsi nəticəsini doğuracaq bir çaxnaşma mühiti meydana gələ bilər.

Sağlam hazırlanmış bir tənzimləmə mexanizmi, ortaya çıxması olabiləcək mənfiliklərdən qaynaqlana itkilərin önünə keçə biləcək, maliyyə sisteminin bir bütünlük içində işləməsini və real iqtisadiyyatın davamlılığını qorumağa qatqı təmin edə. Bir maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsində yer alması ya da önə çıxması lazım olan ünsürlərin hansıları olacağı, özünə xüsusi bir funksiya aid edilən təşkilati strukturların (Agencies) nə kimi funksiyalarla donatılacağı ölkədən ölkəyə fərqlilik göstərməkdədir. Dünya nümunələrini nəzərdən keçirərkən, bəzi funksiyaların müəyyən bir ölkədə müxtəlif qurumlar arasında paylaşılması mümkündür. Bir-birindən müstəqil nümunəvi maliyyə təhlükəsizliyi şəbəkəsi bu mərhələlərdən ibarətdir: İmtiyazlı olma funksiyası, sahiblik və ya rəhbərliyi altındakı bankı ödəmə

çətinliyinə salması qüvvətlə olabiləcək görünən, kifayətsiz ya da pis niyyətli səhmdar və idarəçilərinə cilovlamaq məqsədi ilə təsis edilməlidir. Həqiqətən də bəzi bank rəhbərləri, öz məsuliyyətləri altındakı təşkilatlarını, irəlində zəifliyə uğradacaq dərəcədə riskə atma mövzusunda tələsik ola bilməkdədir. Belə bir vəziyyətə yer verməmək məqsədi ilə, bəsirəti və sağduyuyu əsas alan bir tənzimləmə və nəzarət etmə funksiyası (PRUDENTIAL Regulation and supervision) kurgulanmalıdır. Belə bir yoxlama modelinin də tez-tez yaşanmağa başlayan bank batışlarını dayandıra və maliyyə şokların davam etdiyi hallarda, məhdudlaşdırma (təhdid) ya da təhlil etmə nüfuzunun dövrəyə girməsi ilə, müştərinin və kreditor pullarını itirmədən və bank da batışla üz-üzə gəlməmişdən əvvəl, maliyyə qurumun lisenziya ya tamamilə ləğv edilir və ya məhduddur. Tahdit nüfuzunun ortaya çıxacaq zərərləri zamanında qarşısını almaqda qeyri-kafi qaldığı vəziyyətlərdə isə ictimai, yaxud xüsusi sektor qaynaqlı açıq ya da mətnaltı sığorta (explicit - implicit guarantees) həm müştərinin həm də kreditor fon çıxışlarının yol açacağı zərərlər qoruma vəzifəsi görəcək.

Əmanətlərin axışının gözlənilməz şəkildə, birdən kəsilməsi halında belə zəmanət funksiyası, bənzəri digər haqq qəbul edən təşkilatlara fondlarını əmanət etmiş olan kreditörlerin etibarını təzələyərək, yayılma təsirini bir nöqtədə dayandıra bilər. Həmçinin fon çıxışı bənzər vəziyyətdəki digər təşkilatlarda yaşanmağa davam etsə belə, mərkəz bankının son borc vermə orqanı rolu, bank aktivlərinin məcburi olaraq dəyərinin çox altında qiymətlərə satılaraq tasfiyesinin önünə keçərək, ödəmə gücünü tamamilə itirməmiş bankların, müştərinin və ya kreditor gələ biləcək tələbləri qarşılayabilmesini asanlaşdırır. Valyuta nüfuzu, əlindəki mexanizmləri doğru istifadə təqdirdə bank sistemində iflaslar yaşanması halında belə nağd tələb meydana gələcək əvəz bir artımın və maliyyə sistemin ehtiyatlarına əriməyə səbəb ola biləcək inkişafların önünə keçə bilər. Beləcə, ilk şokdan birbaşa təsirlənəcək təşkilatların məruz qalacaqları zərər də azaldıla bilər.

Ətraflı iqtisadi, maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsini bünyəsində saxlayan mexanizmlər, hər hansı bir maliyyə təşkilatda ortaya çıxma biləcək problemləri vaxtında öngörme və məhdudlaşdırma mövzusunda ümumiyyətlə müvəffəqiyyətli

olmaqda və beləliklə sistemin hamısının zərər görməsinin qarşısını keçməkdədir. Məsələn, ABŞ-da 1930-cu illərdə kurgulanan təhlükəsizlik şəbəkəsi, maliyyə şokların bir bankdan sistemin bütününə bulaşması ehtimalını dərhal dərhal ortadan qaldırmış vəziyyətdədir. Bazarların çöküşü ilə nəticələnən 1987 böhranında, ABŞ Mərkəz Bankı (Federal Reserve System "FED") maliyyə sektorunda fəaliyyət göstərən təşkilatların hamısına istiqamətli olaraq da maliyyə təhlükəsizlik xidməti təqdim ediləcəyi xüsusuna açıqlıq gətirmək surətiylə böhranın çox daha geniş bir sahəyə yayılmasını maneə törətmişdir.

Maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsinin böyüklüyü və olabiləcək batışlar qarşısında kafi olub olmayacağı xüsusü da ayrıca əhəmiyyət daşıyır.

1.1.2. Qlobal iqtisadiyyatda maliyyə təhlükəsizliyi sistemi

Sistemik bank böhranları təkan böyük diametrlə maliyyə böhranların ortaya çıxmasını maneə törətmək və meydana gəlməsi olabiləcək nəhəng iqtisadi və ictimai xərclərin qarşısını almaq məqsədi ilə, dərhal bütün ölkələr, tərif və kurgulanışı bir-birindən fərqli maliyyə təhlükəsizlik sistemi qurmaqda və ehtiyaclara görə bunları revize etməkdədir. Burada danışacağımız maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsi əsasən aşağıdakı tətbiqləri əhatə edir.

- Diqqətə çarpan və mətnaltı haqq sığortası
- Mərkəz bankının son borc vermə orqanı funksiyası ilə təmin etdiyi likvidlik köməklikləri,
- Maliyyə təşkilatların təşkil edilməsinə və nəzarət edilməsini dönük strategiyalar,
- Bank iflaslarının araşdırılmasına və həllinə (Resolution) istiqamətli proseduralar,
- Avto maliyyələşmə (Bail-in),
- Dövlət dəstəyi ilə bank qurtarma (Bail-out),
- Bank borclarına mətnaltı hökumət zəmanətin (Implicit guarantees) və dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF),
- Beynəlxalq Maliyyə Quruluşu (BMK) kimi beynəlxalq təşkilatlardan xarici yardım təmin etmə kanallarının mövcudiyətinin .

Yaxın dövrdə bütün küres əl iqtisadiyyatları təsiri altına alan qlobal maliyyə böhran sonrasında, yuxarıda sayılan üsullardan xüsusilə ikisi, yəni bank borclarının (kimi ölkə tətbiqlərində bütün bank Pacific) hökumət zəmanəti altına alınması və birbaşa hökumət dəstəyi (toksik varlıq alışı, birbaşa maliyyələşdirmə və s. Üsullar) ilə bank qurtarma variantları əxlaqi rizikoyu təşviq etməsi səbəbi ilə çox ciddi tənqidlər almış və otoritelerin girdiyi yeni axtarışlar sonrasında maliyyə ədəbiyyatı köhnə tətbiqlərin yanında yeni təkliflərlə daha da zənginləşdirilmişdir. Bunlar aşağıdakı bölmədə detallıdır.

Ümumiyyətlə qəbul gördüyü üzrə, banklar hökumətlərin təhlükəsizlik şəbəkəsini təsis etmələrindən çox ciddi faydalar əldə edirlər. Fonlama xərcləri baxımından baxıldığında, hər hansı bir sərmayə səviyyəsində banklar maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsinin yoxluğunda borçlanacakları xərcdən daha aşağı bir xərclə borçlanabilirler. Bu fayda əsasən depozit sığortası, endirim pəncərə və ödəniş sistemində çıxış imkanındır [60, s.57].

Maliyyə sistemin güvən və sabitliyinə təmin etmək üçün lazımı tənzimləmə və nəzarət etmə funksiyalarını yerinə gətirən ictimai təşkilatları maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsinin aktyorlarıdır. Effektiv bir maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsini meydana gətirən təşkilatların vəzifə, səlahiyyət və məsuliyyətləri açıqca müəyyən edilmiş, məlumat mübadiləsi və koordinasiya mexanizmi bütün təşkilatlar arasında təsis edilmiş olmalıdır. Maliyyə qloballaşma səbəbiylə son dövrdə beynəlxalq əməkdaşlıq da əhəmiyyət qazanmış olub maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsi üzvləri arasındakı əlaqələr hər ölkənin təşkilatı, iqtisadi və maliyyə dinamiklərinə görə fərqliliklər göstərir. Məlumat paylaşmasında doğru, ehtiyaca uyğun və aktual məlumatın vaxtında əldə edilməsi və üzvlər arasında paylaşılan məlumatların məxfiliyi əsasına riayət edilməsi tələb olunur. Təşkilatlar arasında əməkdaşlıq təsirli bir haqq sığorta sistemi üçün lazımlı olduğu qədər sistemik böhranların qarşısının alınması və ya aradan qaldırılması üçün də əhəmiyyətlidir.

Bir bankın ciddi bir maliyyə darboğaz yaşamaqda olduğu və ya belə bir problemlə qarşılaşacağı istiqamətindəki bir uzaqgörənlik, müstəqillik və elastiklik

sahibi maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsi iştirakçısı otoriteler tərəfindən təcili olaraq ortaya çıxarılmalı və hansı vəziyyətlərin maliyyə darboğaz mənasını gələcəyi açıqca göstərilməlidir. Əmanətlərin sığorta müəssisəsi bir əxlaqi risk ünsürü yaratmaq yerinə, maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsi içində problemlə bankların erkən mərhələdə təsbitini etməli, bu banklarda zamanında müdaxiləni və bunların nizamlanmasını təmin edən çərçivənin bir hissəsi olmalıdır. Maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsi maliyyə təzyiq altındakı bankların zamanında təsbiti və söz mövzusu bankların təsirli bir şəkildə həll olunması üçün qanun ya da tənzimləmə ilə yaradılmış bir çərçivəyə sahib olmalıdır. Bu məqsədlə inkişaf etdirilən erkən xəbərdarlıq sistemləri içərisində haqq sığorta quruluşu, haqq sığorta sisteminin məruz qaldığı riski hesaplamaq, sığortaya tabe quruluşa bağlı doğru qiymətləndirmə etmək və belə bir riskin reallaşması vəziyyətində problemi təsirli bir şəkildə həll edə bilmək məqsədiylə məlumat ehtiyac duyar. Əmanətlərin sigortacısı üçün məlumat nəqliyyat, risk əsaslı mükafat sisteminin inkişaf etdirilməsinin yanında təhlil etmə prosesinin effektiv bir şəkildə aparılması baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir [61,s.357-358].

Hökumətlərin halı hazırda davam etməkdə olan qlobal maliyyə böhrana qarşı tədbir mahiyyətində əldə tutduqları açar ünsür, banklara və digər maliyyə təşkilatları təmin etdiyi maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsidir. Bunlardan haqq güvencesinin şərtləri bir çox ölkədə yenidən gözdən keçirilmişdir. Xüsusilə son dövrdə hökumətlər alınan tədbirlərin problemləri kökündən həll etməyə və itən etibarını yenidən təsis etməyə çatmayacağını görərək mövcud zəmanətin genişləndirmək, dahası yeni zəmanətlər gətirmək yoluna getmişlər. Ancaq bu itkin güvənin bərpa ediləcəyini şübhə altına alır. Əvvəla, digər bütün zəmanətlər kimi depozit sığortası da mənəvi təhlükə yaratma riski daşıyır. Sağlanan təhlükəsizliyin məhdud olmadığını nəzərə alsaq, baş verə bilər. Ancaq aydındır ki, bir böhranın tam ortasında nə fərdlərin nə də təşkilatların birinci prioritet olaraq əxlaqi rizikoyu əhəmiyyət vermək gözlənilir. Bu anda ən təcili və prioritet vəzifə, ən qısa müddətdə itkin etibarını bərpa etməkdir. Zəmanətlər və ya etibarlı olanlar yalnız bu halda işləyəcəklər. Bununla birlikdə bazar intizamını canlı tutmaq üçün böhran dövrünə xas gətirilən əlavə haqq təminatının nə vaxt sona

çatacağı dəqiq olaraq bilinməlidir. İkinci olaraq, fərqli səviyyələrdə qoruma tədbirlərinin bir arada mövcudluğu zəmanətdə məmnun olmayan bir-birindən fərqli qənaət növləri və bir-birindən fərqli depozitlər qəbul edən təşkilatlar arasında ədalətli olmayan rəqabət üstünlük ya da mənfi cəhətləri yarada bilər. Üçüncü olaraq, bir zəmanəti etibarlı qılmaq üçün bu zəmanətin hansı yollarla təmin ediləcəyinin dəqiq bir şəkildə müəyyən edilməsi lazımdır. Təhlükəsizliyin təminatını təmin edən hökumətin həmin təhlükəsizliyin şərtlərini yerinə yetirə bilməməsi ehtimal olunur.

İrəli doğru baxdığımızda, sərhədsiz zəmanətlərin söz mövzusu olduğu vəziyyətlərdə 'çıxış stratejileri'ne çox daha sıxlaşaraq diqqət edilməsi lazımdır. Bu vəziyyətdə əsas sual dövlətin zəmanətlərinin bir dəfə və ya davamlı olacağını göstərir. Bu mövzudakı ümumi qavrayış böhranda bir dəfə dövlət zəmanətinin təmin edildiyi halda, bunun böhran halı sürdüyü müddətcə istifadəyə açıq olduğu algısıdır [20, s.73].

1.1.2.1. İnkişaf etmiş ölkələrdə

Maliyyə bazarları ciddi mənada maliyyə təhlükəsizliyi şəbəkəsinə ehtiyac duyur, çünki zor qaydalara gətirib çıxaran zəruri qaydalar tezliklə qaçılmazdır. Bu gün ABŞ-da və ya dünyanın hər hansı bir ölkəsində mövcud olan maliyyə təhlükəsizliyi mexanizmləri qeyri-adekvatdır, çünki onlar maliyyə bazarlarının özü deyil, banklar və digər maliyyə institutlarını qorumaq üçün qurulmuşdur. Bu mənada, son borc verən bir təhlükəsizlik şəbəkəsinin funksiyasını görür, çünki bazarda likvidlik imkanlarını təmin etmək üçün dərin vahimə bazarının istiqamətini sisteməlik aşağı spirale çevirir. Bu funksiya hökumətlərin əlində olan digər vasitələrdən daha ucuzdur. Avropada maliyyə təhlükəsizliyinin tarixi Avropa pul ittifaqından başqa baxıla bilməz. Bu çərçivəyə baxdığımızda, 1960-cı illərin sonlarında başlayan və bu günə gəlmiş olan müzakirələri görürük. Pul vahidinə keçid Avro Bölgəsində nisbətən maliyyə təhlükəsizliyi şəbəkəsinin ehtiyacını azaldı. 2008-ci ildə global böhranla üzləşən Macarıstan, xarici ticarət kəsirləri və illər ərzində yığılmış yüksək əlaqəli

valyuta məzənnələri riski altındadır. Buna görə BVF-yə müraciət etdi və təcili maliyyə yardımını tələb etdi. Bu, ilk növbədə Avropa ölkələrində bir-biri ilə çox sıx birləşən görünən böyük bir şok yaratdı. Onilliklər ərzində cəhd edilən iqtisadi, siyasi və pul inteqrasiyası səbəbindən Avropa Birliyi (AB) ölkələri hələ də beynəlxalq maliyyə yardımına ehtiyacı ola bilər. Bu təcrübə Avropa qurumlarına kanal və üzv ölkəyə yardım etmək üçün Maastricht Müqaviləsi "ödənişlərin balansı yardım qurğusunun" unutulmuş bir müddəasını xatırladır. Bu, BVF ilə Avropa Komissiyası arasındakı əlaqələndirməni zəruri etdi və makroiqtisadi adaptasiya proqramlarının yenidən qurulması və yenidən qurulması və monitorinqinin başlanğıcı oldu.

Bu likvidlik fürsətindən tez istifadəyə baxmayaraq, böhran Şərqi Avropa liderlərini yeni axtarışa çevirdi. Danışıqların nəticəsi olaraq, 2009-cu ilin fevral ayının sonunda Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) və Dünya Bankı Vyana Təşəbbüsü kimi tanınan məqamları təsis etmək qərarına gəldi. Bu struktur xüsusi sektor daxil olmaqla çoxtərəfli koordinasiyanı nəzərdə tuturdu və bank sektorunda ani dağılma riskini azaldacaq bir sanksiya mexanizmini ehtiva etdi [46, s.105-106].

1.2. Maliyyə təhlükəsizliyinin əsas parametrləri

1.2.1. Maliyyə hərəkəti

Beynəlxalq maliyyə inteqrasiyası 21. əsrdə ölkələrin bir-birləri ilə olan iki tərəfli və çox tərəfli əlaqələrində əsas rola sahib bir güc təşkil edir. Bu inteqrasiya təməldə iki tərəfli fon axınları, çox tərəfli borçlanmaları, regional iqtisadi əməkdaşlıq və xüsusi investisiyalar şəklindəki fon akışlarıdır [42,s.23]. Beynəlxalq bazarlar, milli qanunlar ya da yerli maraqları tanımayan sərmayə ərzi və tələbi sistemi tərəfindən idarə olunur. Çünki kapital siyasi və ya əxlaqi hakimiyyəti tanımır, vətəndaşlıq və milli vəzifələrə aid deyildir.

Bu inteqrasiya vəziyyəti, əvvəllər yalnız ölkə müdafiəsində ibarət olan xarici siyasət qayğılarını bir iqtisadi və maliyyə təhlükəsizlik problemi halına gətirir. Beləliklə, dəyişən dünyanı iqtisadi strategiya daxilində qəbul etmək vacibdir.

1.2.2. Maliyyə Təhlükəsizlik Sistemini təhdid edən Maliyyə axınları

John Perkins 2005-ci ildə nəşr olunan "Bir İqtisadi Tetikçinin Confessions" adlı kitabında belə deyər [43,s.29]:

"Öz avtomobilini istehsal etməyən ölkəyə borc pul verib şoselər, yollar etdirər. Sonra onlara avtomobillərimizin satırıq. Daha sonra bankalarını satın alırıq. O banklardan xalqa ucuz kreditlər verib daha çox avtomobil almalarını təmin edərək. Beləcə verdiyimiz o krediti arabamızı sataraq geri alırıq, həm də faiziylə ... O ölkəyə Dünya Bankı ya da qardaş təşkilatlardan bir kredit ayarları. Nizamlanan kredit əsla o ölkənin xəzinəsinə getməz. O ölkədə 'layihə' edən bizim şirkətlərimizin kassasına girər.

Enerji stansiyaları, sənaye sahələri, limanlar, nəhəng hava yolları edilər. Əslində insanların işinə yaramayan bir yığın beton ... Bizim şirkətlərimiz qazanar, o ölkədəki bəziləri də nemalandırılır. Cəmiyyət bu düzənəkdən heç bir şey qazanmaz. Amma ölkə böyük bir borcun altına soxulmuş olar. Bu o qədər böyük bir borcudur ki ödənməsi qeyri-mümkündür. Plan belə işlər.

Sonunda iqtisadi məsləhətçilər olaraq gedər onlara deyərək ki: 'Bizə böyük borcunuz var. Ödəyemiyorsunuz. O zaman petrolünüzü satın, doğalgazınızı bizə verin, hərbi üslerimize iştirak göstərin! Askerlerinizi birliklərimizin dəstək olmaları üçün savaştığımız bölgələrə göndərin, Birləşmiş Millətlərdə bizim üçün səs verin! .. Elektrik, su, kanalizasiya sistemlərinizi özəlləşdirin! Onları Amerikan şirkətlərinə ya da digər çox millətli şirkətlərə satın! '

Sosial xidmətləri, texniki sistemləri, təhsil təşkilatlarını, səhiyyə müəssisələrini hətta məhkəmə sistemləri ələ keçirərək. Bu, ikili, üçlü dördlü bir zərbələr seriyası ... "

Bir ölkə iqtisadiyyatını və maliyyə sistemini gözləyən çox sayda təhlükə söz mövzusu ola bilməkdədir. Bu vəziyyətdə yaxın dövrdə baş vermiş gerçək hadisələrdən çox sayda nümunə vermək mümkündür.

Bir ölkənin mütləq və ya müqayisəli üstünlüyə sahib olduğu təməl istehsal ya da ixrac faktorları olması səbəbiylə o ölkə iqtisadiyyatının ciddi asılı olduğu kimi mal, xidmət və ya istehsal faktorlarının (neft, təbii qaz, mədənlər, kənd təsərrüfatı

məhsulları və s.) Qlobal qiymətlərində ani enişlər, axıdılma və s. tətbiqlər da o ölkə iqtisadiyyatında ciddi təxribat yaratabilecektir. Yaxın dövrdə bu növdən bir vəziyyət, ani düşən neft qiymətləri səbəbiylə Rusiyanın başına gəlmiş, ölkə 2014-ci ilin sonlarında girdiyi iqtisadi böhrandan, alınan tədbirlərə baxmayaraq hal-hazırda belə çıxmağa müvəffəq ola bilməmişdir.

Həmçinin, kredit dereceləndirmə təşkilatları qəsdən notlarla borc xərclərini olması lazım olanın çox üzərində yüksəltmənin yanında, kredit dəyərliliğini manipulyasiya edərək ölkəyə doğru olan sərmayə girişlərini maneə törətmək, dahası, sərmayə qaçışını sürətləndirmək surətiylə ölkə iqtisadiyyatını çıxmaza sürüyə bilər.

İcazəsiz ya da idarə xarici bir dealer / broker tərəfindən edilə biləcək hər hansı bir qəsdli ya da səhv əməliyyat bir təşkilatın iflasa götürebilməkdir. Barings Plc., BCCI, Enron, Worldcom, Arthur Andersen, LIBOR skandalı, CDS manipulyasiya və kur manipulyasiyalar kimi nümunələrdən də göründüyü kimi, şüurlu yaxud şüursuz şəkildə edilən üsulsuz əməliyyatlar nəticəsində baş vermiş kompensasiyası qeyri-mümkün zərərlər və həmsöhbət olunan böyük dava və istintaqlar da nəhəng təşkilatların batışı ilə nəticələnər.

Maliyyə sektor başda olmaq üzrə, kritik sektorlarda yadlaşma nisbətinin artması ilə, kimi xarici bankların böhran döenmlerinde mövqelərini yerli firmalar əleyhinə çevirməyə özləri baxımından bir tədbir olaraq görülsə də bu növdən tətbiqlərin böhrana dəvətnamə çıxardığı bilinməkdədir. Həmçinin, mikro ölçüdə baxıldığında, böyük montanlı bir neçə kredit ilə bir bankı batırma ya da çətinə salmadan son dərəcə asan olduğu, yaşanan nümunələrdən görülməkdədir. Bu və bunun kimi çox sayda nümunə də göstərir ki, maliyyə təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin olmazsa olmaz (sine qua non) bir rüknü, bir təməl daşdır. Maliyyə və iqtisadi müstəqillik təmin edilə bunun siyasi sahəyə əks olunması qaçılmazdır.

1.2.2.1. Kölgə Bankçılıq (Shadow Banking) Təşkilatları

Qlobal maliyyə böhranı sonrasında banklar başda olmaqla böyük kreditor gətirilən möhkəm qaydalar, geniş likvidlik imkanlarının alternativ maliyyə

təşkilatlarına sürüşməsi səbəbiylə bu təşkilatların böyüməsinə gətirib çıxarmışdır. Kölgə bank, real iqtisadiyyat ilə əlaqəli olan ancaq hüquqi olaraq birbaşa nəzarət edilməyən, lazım olduğu kimi denetlenemeyən, maliyyə hesabatlarının xaricində izlenen, maliyyə inovasyonlar və maliyyə mühəndisliyinə faydalanan bir bank sistemi olaraq tanımlanabilir. Digər bir tanıma görə, bank tərifinə girməyən və bank ilə əlaqədar tənzimləmə və məhdudiyətlər olmayan, ancaq bankların verdiyinə bənzər xidmət təqdim edə bilən təşkilatlar edilən əməliyyatlarla, bank mahiyyəti daşımaqla bərabər, bank aktlarından hədiyyəsidir şəkildə eyni xidmətləri verə bilən təşkilatlar edilən əməliyyatlar kölgə bank olaraq adlandırılır [13,s.48]. Kölgə bank sistemi 1960-cı illərin sonu, 1970-ci illərin başında ortaya çıxan və 30-40 illik bir müddətdə formalaşan bir sistemdir. Ənənəvi bankçılığın daha az qazanlı hala gəlməsi, təşkilati investisiyanın yüksələn bir təcil qazanması və təminatlı borca artan tələbin tətikləyicisi olan investisiyalar sistem xaricindən rəgüle edilən bir bank sistemi tərəfindən verilən zəmanət kimi səbəblər kölgə bankçılığın inkişafına qatqı sağlamışdır [6,s.22-23]. Həmçinin maliyyə inovasyonlar dizisi və buna icazə verən hüquqi tənzimləmə və tənzimləmə bankların klassik məhsullarla təqdim edəcəyi rəqabəti zəiflətməmişdir. Yenə eyni şəkildə, maliyyə əməliyyatları üçün təminat zəruriliyi, daşınan kıymetləşirmenin inkişafı və reponun bir pul bazarı vasitəsi olaraq istifadəsinin yayılması bu sistemə olan tələbi artırmışdır [18,s.266]. Bunlarla bərabər, kölgə bankçılığın sərmayə kafiliyi üstünlüyü, vergi üstünlükləri, qısa müddətli fonlama, riskin sistemə yayılması və leverage sərbəstisi kimi çox sayda üstünlükləri mövcuddur.

Kölgə bank sistemi, sekuritizasiya və topdan maliyyələşdirmə ətrafındadır. Sistemdə kreditlər, leasing əməliyyatları və ipoteka fonrları daşınan kıymetləşirilerek alınıb satıla alətlər halına gəlməkdədir. Bu alətlərin maliyyəyə ediliş şəkli də yenə Qısa müddətli Finansist bonolar (Asset Backed Commercial Papers "ABCP") və repo kimi alınıb satıla alətlər yolu ilə baş verir. Ənənəvi bankçılıqda krediləndirmə müddəti bankın öz damı altında cərəyan edən tək pilləli bir əməliyyat ikən, kölgə bankçılıqda birdən çox bank xarici quruluşun dövrəyə girdiyi

bir əməliyyatlar silsiləsi şəklində ortaya çıxan proseslər manzumesindən meydana gəlir. Bu proseslər konvensial bankçılıqda kreditləşmə prosesinin "şaquli dilimləmə" şəklində müəyyən addımlar atmalıdır:

1. Kreditin verilməsi Orta Müddətli Qeydlər (MTN) və Ticarət Kağızları ("CP") tərəfindən maliyyələşdirilən maliyyə şirkətləri tərəfindən həyata keçirilir.
2. Kreditlərin saxlanması vahid və ya çoxsahəli "boru kəmərləri" tərəfindən həyata keçirilir və ABCP tərəfindən maliyyələşdirilir.
3. Kredit Bonding və Asset Backed Securities (ABS) ixrac broker və dilerlərinin birgə müəssisəsi vasitəsilə həyata keçirilir.

Sözünü etdiyimiz, qısa müddətli repo, CP və ABCP ilə kölgə bankçılığı maliyyələşdirən nağd sərmayəçilərə əlavədən, sabit gəlirli investisiya fondları, sığorta şirkətləri və pensiya fondları da uzun müddətli qiymətli kağızlar dəyərində və təhvilərinə investisiya etmək surətiylə kölgə bankçılığı maliyyələşdirən quruluşlardır [48,s.94].

Maliyyə Sabitlik heyəti (Financial Stability Board "FSB") məlumatlarına görə dünya səviyyəsindəki kölgə bank sisteminin 2014-ci ilin sonu etibarilə 76 trilyon dolların üzərində bir əməliyyat həcmində sahib olduğu təxmin edilməkdədir. Bu rəqəmə görə, kölgə bank sistemi həcmində qlobal maliyyə sistemi ümumi böyüklüyü içində% 30-lara yaxın yer işğal etdiyi görülməkdədir. Söz mövzusu məlumatlar qlobal iqtisadi böyüklüyün% 80-ini və qlobal maliyyə sisteminin% 90-ını nəzarət edən 20 ölkə ilə Avro Bölgəsi ölkələrini əhatə edir. Kölgə bankçılığın çatdığı böyüklük bu ölkələrin ümumi yurd içi hasilatlarının% 120'sinə çıxmış vəziyyətdədir. FSB'nin görə kölgə bankçılığın ümumi maliyyə aktivləri içindəki payı% 24.5 ilə 2007-dən bu yana ən yüksək səviyyəsində yerləşir. Ənənəvi bankların sektordakı payı isə 2008-ci ildə% 49 ikən 2014-ci ilin son rübündə% 45.6'ya geriləmiş vəziyyətdədir. ABŞ 14.4 trilyon ABŞ Dollarlıq varlıqları ilə bazarın ən böyük oyunçusu olarkən, onu 4.7 trilyon ABŞ dolları ilə İngiltərə və 2.7 trilyon ABŞ dolları ilə Çin təbiiq edir. Çin də ən sürətlə böyüyən kölgə bankçılıq bazardır [61].

1.2.2.2. Strukturlaşdırılmış İnvestisiya Vasitələri "SIV"

Kölgə bank sisteminin ən mühüm hissələrindən biri bəzən "Conduit" adlanan strukturlaşdırılmış investisiya vasitələridir (SIV). SIVlər, bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə, xüsusilə də ABŞ-da, öz nemətlərini istisna olmaqla, bank sektoru tərəfindən yaradılan off-shore investisiya vasitələridir. Daha çox uzun və orta müddətli varlığa söykənən daşınan qiymət, məsələn ipotegin Əsasında Fond (Mortgage Backed Securities "MBS") və bunların törəmələri olan təminatlı borc Sənətləri (Collateralized Debt Obligations "CDO") və təminatlı İpoteka Sənətləri (Collateralized İpoteka Obligations "CMO") kimi törəmə alətlərə sərmayə qoymaq. Balans hesabatı xaricində izlendikləri üçün bank sistemini regüle edib nəzarət rəsmi nüfuzun yoxlama və nəzarəti altında azaddırlar və maliyyə leverage dərəcələri nisbətən daha yüksəkdir. Bu, SIV-lərin kapital adekvatlığının üstünlüyünü atlatmaq üçün ideal bir vəziyyətdə qoyur. Bu təşkilatlar da aktivlərində tutduqları varlığa söykənən yapılandırılmış maliyyə məhsullarını özəlləşdirmə (securitization) və dilimləmə (tranche) edən bankların yenə öz balansları xaricində qurduqları Xüsusi Məqsədli təşkilatlarda (Special Purpose Vehicles "SPV") satın alırlar. Bu alətlərin maliyyələşdirmə üsulu həmçinin likvidlik və ödəmə riski ilə bağlı riskə səbəb olur. Bu alətlər ABCP tərəfindən maliyyələşdirilmişdir ki, bu zaman daim yenilənmiş və nisbətən aşağı faiz dərəcəsi ilə yenilənmişdir. 2007 qlobal böhranını tətikləyən subprime mortgage problemləri və bunların başlatdığı çaxnaşma və güvensizliklə birlikdə qısa müddətli fon qaynaqları azalmış və daha bahalı hala gəlmişdir. Aktiv daşınan varlığa söykənən qiymətli kağızların bazar dəyərləri və kredit dəyərləri haqqında ciddi şübhələr meydana gəlmiş, risk qəbul etmələri artmışdır. Bu səbəblə varlığa söykənən bu "zəhərli" kağızları satın almaq ya da fonlamak istəyi azalmış, yaranan likvidlik böhranı nəticəsində SIV'lerin bir çoxu batmışdır. Bunlardan ən çox bilinənlər Cheyne Finance və Şimali Rock, SIV'i maliyyələşdirməkdə gülməli. Citibank nümunəsində görüldüyü kimi, SIV'lerin bir qisimi da etibar qayğısı ilə bu fondları ixrac edən sponsor bankların bilançolarına geri taşınmaları şəklində son tapmışdır.

1.2.3. Elektron və Kiber Təhlükəsizlik

Dünyanın son otuz ildən kompüterlər, telekommunikasiya vasitələri, informasiya şəbəkələri başda olmaqla informasiya texnologiyasının heyvət verici və baş çevirici bir şəkildə inkişafı və yayılmasına şahid olmuşdur. Otuz il əvvəlində çətinliklə əldə çox sayda obyekt var ki, bu gün dünyada çoxdan sıradan obyektlər halını almışdır. Bu gün yer üzündə olan avtomobillərin sayı avtomobillərdən çoxdur. Canlı ya da cansız, bütün orqanizmlərdə, fərd dairəsindən kainat dairəsinə qədər iç-çə keçmiş dairələrin hər layında təhlükəsizlik olmazsa olmaz bir vacibdir. Necə fərdlərin ruh və bədən təhlükəsizliyi son dərəcə əhəmiyyətli isə ailələrin də fiziki, iqtisadi və psixi təhlükəsizlikləri, həmçinin təşkilati strukturların həm fiziki həm maliyyə, həm də kiber təhlükəsizlikləri; dairə daha da genişləndikcə regional təhlükəsizlik, ictimai təhlükəsizlik, milli təhlükəsizlik, iqtisadi təhlükəsizlik, sərhəd təhlükəsizliyi, qida təhlükəsizliyi və nəhayət global təhlükəsizlik, ekoloji təhlükəsizlik, nüvə təhlükəsizlik, kiber təhlükəsizlik hər bir layda təmin edilməsi və davam etdirilməsi zəruri təhlükəsizlik növləridir.

İnformasiya sistemləri hərbi və iqtisadi sahədə də əhəmiyyət qazandığından görə, onlar da qaçınılmaz şəkildə həm bir hədəf həm də bir silah halını almışdır. Bu növdən vasitələrin ya da silahların istifadə edilməsi və ya hədəf halına gətirilməsi, Amerikan Hava Qüvvələrinin bir terminologiya olan İnformasiya müharibələri (Information Warfare "IW") etiketi ilə adlandırılmaqdadır. Bu anlayış, düşməne aid məlumatları və bu məlumatların təmin edəcəyi faydaları təhrif etmək, lehe çevirmək ya da yox etmək kimi funksiyaları ilə yanaşı düşmən tərəfin alacağı bu növdən aksiyonlara qarşı özümüzü qorumağı ehtiva etməkdədir.

Siber təhlükəsizlik, BTK tərəfindən edilən tərifinə görə, kiber mühiti təşkil edən informasiya sistemlərinin, bu sistemlərə yönələ hücumlardan qorunaraq, söz mövzusu mühitdə işlənən məlumatın məxfilik, bütünlük və erişilebilirliyinin təminat altına alınmasını, kiber hücumların və kiber təhlükəsizlik vak'alarının zamanında saptanmasını, bunlara qarşı reaksiya mexanizmlərinin dövrəyə qoyulmasını və

sistemlərin meydana gələn kiber təhlükəsizlik hadisəsi əvvəlindəki vəziyyətə geri döndürülməsini ifadə etməkdədir [56, s.5].

İnsanlar tərəfindən yaradılmış heç bir sistem, digər insanlar tərəfindən nüfuz edilə bilməyəcək qədər tam təhlükəsiz deyil. Bu səbəblə banklar və digər maliyyə təşkilatları məlumat əməliyyat sistemlərinin təhlükəsizliyi üçün getdikcə artan nisbətlərdə xərcləmə etmək yerinə nə dərəcə və hansı nisbətdə zərər gördükdə nə kimi problemlər ortaya çıxacağını hesab edib ona görə tədbir almalıdırlar [57,s.47].

1.2.3.1. Siber Hücumlar

Vətəndaş sistemlərə yönəldilən IW hücumlarının nəticələri kiçik təxribatlardan lokal kəsintilərə, buradan nəhəng sistemlər səviyyəsinə çatan fəlakət sağanağına qədər çox geniş bir yelpikdə ortaya çıxmağa bilməkdədir. Böyük diametrlü hücumların ya da bir-biri ilə kombinə edilmiş kiçik diametrlü hücumların ola biləcək təsirləri çox böyük diametrlü çöküş və pozulmalara, kritik sistemlərin iş göreməməsindən, xalqda çaxnaşmaya, dövlət xidmətlərində iflicə, təcili sistemlərin aradan qalmasına səbəb ola bilər. Bu ssenarilərdən bəziləri:

- Kimlik sistemləri bir-biri ilə əlaqə və koordinasiya halında çalışması lazım olan vahidlərin bir-birləri ilə əlaqələri kəsilə bilər,
- Kompüter sistemlərinə icazəsiz və icazəsiz bir daxil, elektrik sistemini və elektrikle işləyən bütün sistemləri dövrə xarici buraxa bilər. Bu vəziyyətin maliyyə bazarları, dövlətin işləyən sistemi və nəqliyyatı sabote etməsi ehtimal olunur.
- İnformasiya sistemlərinə icazəsiz çatan kəslər fon axınlarını öz istədikləri istiqamətə çevirə bilər ya da bankların məlumat döşəməsindəki məlumatları poza bilər. Bu şəkildə ciddi pul itkisi sistemdə çaxnaşmaya səbəb ola bilər. Banklar bir müddət həll etmək üçün sistemlərini tərk etməlidirlər.
- İnformasiya sistemlərinə icazəsiz girənlər xalqa açıq olmayan və ya çox gizli təşkilatı, fərdi, tibbi, maliyyə məlumatlarına çataraq onları bazarda çox geniş əhatəli qarışıqlıq yaratmaq, şantaj ya da həmsöhbətini çətinləşdirərək buraxma məqsədli və yaxud pul sızdırma üçün istifadə edə bilərlər. Şəxsi və korporativ məlumat, sənəd, şəkil və

digər məlumatları arxivləşmə məqsədiylə inkişaf etdirilən və böyük texnoloji asanlıqlar təmin edən bulud (cloud) tətbiqinin, yaxın dövrdə icazəsiz erişimlərlə nə cür sui-istifadə edildiyi hər kəsə məlumdur.

- Kompüterdən kompüterə intiqal edən bir virus, bütün network səviyyəsində təxrib edici və sistem pozucu vəzifə ifa edə bilər.
- Siber təcavüzkarlar normal rutinində işləməkdə olan bir birjani tamamilə təxrib yaxud qismən manipulyasiya edə bilərlər.

Siber günahkarlar tərəfindən reallaşdırılan fərdi məlumatların əldə edilməsi və pis məqsədli istifadə edilməsi, kritik proseslərin qarşısını almaq və ya yox edilməsi, iqtisadiyyata böyük xərclər gətirəcək hücumların həyata keçirilməsi, milli sirlərin ələ keçirilməsi yaxud nümayiş edilməsi kimi bir çox kiber hücum gündən günə artaraq davam etməkdədir. Günümüz fərdləri, iş dünyası və ictimai təşkilatları kritik əhəmiyyəti haiz istihbari, iqtisadi və ya şəxsi məlumat texnologiya vasitələri vasitəsilə depolamakta ya da transfer edir. Transfer edilən bu məlumatların dövrən əsnasında pozulması ya da transferinin reallaşmaması kimi vəziyyətlərdə çox böyük iqtisadi zərərin ya da etibar itkisinin olacağı da bilinən bir gerçəkdir.

Kiber hücumların mənbələri müxtəlif ola bilər. Bunlar hacker ya da siber günahkarlar, daxili (daxili) təcavüzkarlar, kiber fəallar və kəşfiyyat təşkilatları ola bilər. Kompüterlərin şəbəkə güvənliklərinə istiqamətli olaraq işlənən informasiya cinayətləri isə sistemə sızma (hacking), cracking, virus, soxulcan, truva atı (trojan), casus proqramlar (spyware), spam mail, məntiq bombaları, DDoS (distributed Denial of Service: paylanmış servis xarici buraxma), ictimai mühəndislik hücumları, oltalama / yemləmə (phishing), klaviatura oxucular olaraq sıralanabilir [49,s.61-77]. Bunların xaricində, elektron bankçılıq xidmətləri çərçivəsində açılmış olan rabitə kanalları üzərindən məruz kalınabilecek digər risklər, rabitə halındakı məlumatları dinləmə (sniffing), kompüter ünvanı təqlid etmə (spoofing) və xidmət kilidləmə (Denial of Service) kimi saldırlardır [11, s.43].

1.2.3.2. Məlumat Korsanlığı (Hacking)

Kompüter dünyasında "məlumat oğruları", "informasiya quldurları" ya da "hacker" olaraq adlandırılan şəxslər tərəfindən işlənən bir cinayət növüdür. Bu cinayəti işləyənlər üçün istifadə "hacker" sözcüyü İngiliscədə "sistemə müdaxilə edən", "sistemi kəsən" mənalarına gəlir. Hacking hərəkəti, interneti istifadə edərək bir başqasına aid sistemə icazəsiz olaraq girmək felidir. Hackerlərin məqsədi sistemin zayıflıklarından istifadə edərək bu sistemə zərər verilməsi və mənfəət təmin edilməsi ola biləcəyi kimi bu sistemə meydan oxuyaraq təmin təmin etməyi də amaçlayabilməkdədir. Hackerlər kimi zaman bir informasiya sisteminin tamamilə çökməsinə və istifadə xarici qalmasına gətirib çıxararkən kimi zaman isə sistemin zəif istiqamətlərini təsbit edərək tədbir alınmasına da kömək ola bildikləri üçün faydalı dahi ola bilərlər.

II FƏSİL

Dövlətin Maliyyə Təhlükəsizlik Strategiyası

2.1. Dövlətin Maliyyə Təhlükəsizliyini Təmin Etməsi Mexanizmi

Maliyyə iqtisadi kateqoriya kimi çıxış edir və iqtisadi bazisin bir elementidir. İqtisadçılar arasında maliyyənin mahiyyətini izah etmək barədə fikir ayrılıqları çoxdur. İqtisadçıların bir çoxu maliyyəni bölgü kateqoriyası kimi, digərləri istehsal kateqoriyası, bəziləri isə geniş təkrar istehsal kateqoriyası kimi qiymətləndirirlər. Geniş təkrar istehsal 4 mərhələdən ibarətdir: istehsal – bölgü – mübadilə – istehlak. Beləliklə maliyyənin tərifini belə yazıb bilərik: Maliyyə pul fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar olan pul-bölgü münasibətlərinin məcmusudur.

Malinin mahiyyəti onun funksiyasıdır. İqtisadi kateqoriyada dörd funksional funksiya var: bölücü və nəzarət, balanslaşdırma və ayırma funksiyaları. Bölmə funksiyası ÜDM milli gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsində baş verir. Nəzarət funksiyası, əvvəlcə ümumi daxili hasilatı və pul fondlarına təsis ediləcək milli gəliri və xərclərinin izləyən bölmə funksiyasına dayanır. Maliyyə nəzarət funksiyasını həyata keçirmək üçün iki yol var: maliyyə orqanlarının nəzarəti ilə idarəetməni idarə etmək.

Balanslaşdırma funksiyası maliyyə sabitliyini təmin etmək və davamlı iqtisadi artım təmin etməkdir.

Təyinləşdirmə funksiyası icmada daxili və xarici təhlükəsizliyin və xüsusi sosial xidmətlərin göstərilməsi üçün maliyyə resurslarından istifadə edir.

Milli iqtisadiyyatda maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün müəyyən prinsiplər var. Bu prinsiplər olmadan maliyyə təhlükəsizliyi təmin edilə bilməz. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas prinsiplərinə baxaq: bazar iqtisadiyyatı ilə uyğun maliyyə sisteminin işlək mexanizminin yaradılması, iqtisadi məqsədlərin planlaşdırılması, maliyyə sisteminin dövlət tənzimlənməsi, tək qanunvericilik içində olması, dövlət maliyyə iqtisadiyyatda yerinin və rolunun müəyyən edilməsi, xarici ticarətin liberalləşməsi, xarici ticarətin

dövlət Dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə büdcə-vergi və pul vasitələrin etkililiğinin təşkili Bunların yanında düzgün maliyyə siyasəti və xarici iqtisadi siyasət keçirtməklə ölkədə qiymət sabitliyinə, valyuta sabitliyinə, büdcə tarazlığına, qismən tədiyə balansı tarazlığına, ixracat-idxal tarazlığına, pul tədavülündə tarazlığa, pul və maliyyə bazarında, bütün nəticədə bazarda ümumi balansı təmin etmək üçün maliyyə sabitliyi təmin edilə bilər.

Maliyyə təhlükəsizliyi üçün praktiki təlimatların hazırlanması maliyyə sisteminin müxtəlif xüsusiyyətlərini və xüsusiyyətlərini təhlil etməyi tələb edir.

Məlum olduğu kimi, maliyyə sistemləri kompleksdir. "Sistemin" hər parçası, bütünlüyün bütövlüyünə kömək olan və bir-biriylə əlaqəli hissələrdən ibarət olan, komponentin müəyyən bir hissəsidir [31, s.32]. Maliyyə sistemi maliyyə bazarları, maliyyə institutları və ödəniş sistemləri kimi müxtəlif komponentlərdən ibarətdir. Maliyyə təhlükəsizliyi aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olan maliyyə sisteminin vəziyyətini əks etdirir:

- Maliyyə sistemi düzgün işləməlidir;
- Maliyyə sistemi daxili və xarici şoklara qarşı davamlı olmalıdır;
- funksionallığı bərpa edə bilər.

Maliyyə təhlükəsizliyi anlayışının mahiyyətini aydınlaşdırmağa çalışan hər kəs bilir ki, hələ də maliyyə təhlükəsizliyini ölçmək və eyni zamanda müxtəlif iqtisadi sistemlər üçün siyasətlərin araşdırılmasını təmin edə biləcək hər kəs tərəfindən qəbul edilən bir model və ya analitik struktur yoxdur. Bunun səbəbi maliyyə təhlükəsizliyinin pul və makroiqtisadi sabitliklə müqayisədə ilkin mərhələdə olmasıdır. Maliyyə təhlükəsizliyinin təhlili ödəmə və ödəniş vahidi kimi qəbul edilmiş pul siyasəti çərçivəsində araşdırılmalıdır.

Maliyyə təhlükəsizliyi məsələləri yalnız resurslar ilə məhdudlaşmır, həm də kredit resurslarından istifadə edərkən ortaya çıxan problemlərə də aiddir. Yalnız bir göstərici ilə maliyyə təhlükəsizliyini müəyyən etmək mümkün deyil. Maliyyə təhlükəsizliyinin ölçə biləcəyi aydın bir ifadə yoxdur. Maliyyə institutlarının sabitliyi maliyyə bazarları və ödəmə sisteminin səmərəli istifadəsi kimi çoxtərəfli

xüsusiyyətləri əks etdirir. Eyni zamanda, real iqtisadiyyat sektoruna təsir edə biləcək amillər nəzərə alınmalıdır.

Ölkənin maliyyə təhlükəsizliyini müəyyən edən əsas göstəricilər aşağıdakılardır:

Büdcə kəsiri səviyyəsi;

- İnflyasiya nisbəti;
- Maliyyə axınlarının normallaşdırılması və həll münasibətləri;
- Bank sisteminin və milli valyutanın sabitliyi;
- Əmanətçilərin maraqlarının qorunması səviyyəsi;
- Ölkənin qızıl və valyuta ehtiyatları;
- Maliyyə bazarının vəziyyəti və səviyyəsi və qiymətli kağızlar bazarının səviyyəsi;
- Ölkənin xarici və daxili dövriyyəsinin səviyyəsi;
- Çatışmazlıq balansının kəsiri;
- İntestisiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinin maliyyə şərtləri.
- Maliyyə sisteminin bütün səviyyələrində maliyyə axınlarının sabitliyi və həll münasibətləri;
- Ödəniş öhdəliklərinin icrası, icra edilməməsi;
- Maliyyə axınının "şəffaflığı";
- Ümumi dövriyyədə pul ödənişlərinin payı;
- Xaricdə maliyyə kapitalının qeyri-qanuni hərəkəti;
- Pul dövrəni sürəti;
- Dövriyyədə olan pul məbləği.

Maliyyə təhlükəsizliyi hökumətin maliyyə axınlarını və maliyyə əlaqələrini tənzimləmək, maliyyə hərəkətlərini nəzarət etmək, ölkədəki böhranın və global maliyyə sisteminin təsirini minimuma endirmək üçün dövlətin maliyyə müqavilələrinə əsaslanır və dövlət xərclərini və maliyyə sisteminin sabitliyinə dair gəlirləri tənzimləyir. . Beləliklə, maliyyə təhlükəsizliyi dövlətin iqtisadi fəaliyyət mexanizmi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmək üçün dövlət iqtisadi və sosial siyasətin əsas məqsədlərini və onları təmin etmək yollarını

müəyyən etməlidir. Maliyyə təhlükəsizliyi müvafiq maliyyə siyasəti əsasında təmin edilə bilər. Maliyyə təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün siyasət bəzən uğursuzluqla nəticələnə bilər. Bəzi siyasətlər qısa müddətdə maliyyə təhlükəsizliyi təmin edə bilər, baxmayaraq ki, uzunmüddətli müddətdə onu saxlaya bilmirlər və daha çox xərc tələb edə bilərlər.

2.1.1. Bank Sektorunda maliyyə mexanizmləri

Bu hissədə maliyyə təhlükəsizliyi üzrə xalis sığorta, mərkəzi bankın sonuncu borc funksiyası və bank tənzimləmə və nəzarət mexanizmləri nəzəriyyə baxımından təhlil olunur.

2.1.1.1. Depozit sığortası

Milli bank nəzarəti və tənzimləyici sistemlərin mərkəzi nöqtələrindən biri, bankın uğursuzluq halında yaranacaq zərərdən bankı qorumaq üçün yaradılmış əmanət sığortası sistemləridir. Depozit sığortası; əmanət sahiblərinin banklar tərəfindən tam və ya qismən təminat verdiyini və dolayısı ilə dövlətə və ya bu məqsəd üçün yaradılmış özəl müəssisələrə zərər vurma riskini təmin edən və beləliklə bank seqmentinin etibarlılığını təmin edən bir sistemdir [9,s.11]. Əmanət sığortası bir çox milli bank nəzarəti sisteminin ortaq elementidir. Bu sistem bir bank uğursuzsa, palçıq bank sistemində etibarlılıq və sabitlik təmin edir. Müştəri mühafizəsi iflas və panik azaldılması və bank sisteminin iqtisadi fəaliyyətini dəstəkləmək funksiyasını gücləndirir [16, s.1].

Depozit sığortası sistemini qəbul etməzdən əvvəl iflas sistemi üçün ümumi problem. Panik otları maliyyə çətinlikləri ilə düşündükləri banklardan pul almağa çalışdı. Belə iflas bank sisteminin sabitliyinə zərərliyə. Çünki nəticələr müvəffəqiyyətsiz banklarla məhdudlaşmır. Borcalanın gücü yaxşıdır; aktivləri əmanət və digər öhdəliklərdən daha böyük bir bank, səhv məlumatlardan yaranan bir iflas nəticəsində ola bilər və eyni zamanda bütün müştəriləri ödəməyəcəkdir [16,s.5]. Banklar yalnız kiçik bir nağd pul tutur. Bankın aktivlərinin əksəriyyəti qeyri-likvid

kreditlərdən və ya kreditlərdən tez çevrilə bilməyən kreditlərdən ibarətdir. Əmanətlərin sığortası, ilk növbədə, müştərilərin borc reallığına olan inamını, iflasın bəzi səbəblərini və ayrı-ayrı bankların etibarlılığını və dolayısı ilə bütün bank sisteminin sabitliyini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş sistemin bir hissəsidir.

2.1.1.2. Depozitlərin mühafizəsi sistemləri

Dünyada depozit sığortası bir çox milli bank nəzarəti sisteminin əhəmiyyətli bir hissəsinə çevrilmişdir. 1934-cü ildə dünyada (ABŞ-da) yalnız bir MSS olduğu zaman, heyətin sayı 1999-cu ildə 72 idi. Əmanətlərin qorunması sistemlərinin sistemin məqsəd və üsullarını, ölkələrin bank sektorunun strukturunu nəzərə alaraq iki müxtəlif yolla yaradıldığı müşahidə olunur. Bunlara aşağıdakılar daxildir: Əmanətlərin sığortası sistemi və açıq depozitlərin sığortası sistemi.

2.1.1.2.1. Əhatə olunmuş Əmanət Sistemləri

Bu cür tətbiqdə, əmanətlər hüquqi qüvvədə olan təminat təminatı sistemi ilə qorunmur. Sektorda tanınan və tənzimlənən heç bir təminat mühiti yoxdur. Bank sistemindəki problemlər böhrana və sürətli depozitə çevrilirsə, zəruri tədbirlər görülürsə, MSS yaradılır [3,s.38].

Zəmanət sistemi üxtəlif dərəcələrdə tam əhatə dairəsinə genişlənə bilər, çünki qapalı dövrəli hüquq-mühafizə sistemində qorunan bütün hüquqlar müdaxilə etmədən sektora müdaxilə etməkdən qaçınmaq olar [51,s.12].

Bu sistemdə səlahiyyətli orqanların qədə mbul etdiyi qərarlar və təqib proseduru böhranın növündən asılı olaraq dəyişir. Daha ucuz olduğu müddətdə, bu seçki sistemində səlahiyyətli bir quruluşdur və bu məqsədlə müdafiə olunan və normal olaraq heç bir vəsait ayrılmayıb, müdaxilə qərarı isə dövlət tərəfindən alınır. Müdaxilənin dəyəri dövlət büdcəsindən, mərkəzi bankdan və ya banklardan hesablanmış xüsusi böhranlardan (maliyyələşdirmədən sonrakı maliyyələşdirmə) maliyyələşir. Sektorun özündə heç bir fon yoxdur [51,s.29].

Dünyada 72 ölkədən 10 sifarişli mükafat ödənilməməsi üçün əhatə olunan əhatə hüququ var. Avstriya, Fransa, Hollandiya və Lüksemburqda heç bir sığorta

fondu yoxdur və istisnalar banklardakı banklarda əmanətçilərin itkilərini kompensasiya etmək üçün möhkəm banklarda (Garcia, 2000A) vergiyə cəlb olunur. Bir mənada sağlam bankların digər bankları nəzarət etməsi və nəzarət etməsi gözlənilir.

Mümkün həllər üçün ən geniş yayılmış alternativ idi. Bunun əsas səbəbi, borclanma xərclərinin artması, sığortanın olmaması sistemdə risk prinsipinin yüksəldilməsidir [3,s.39].

2.1.1.2.2. Açıq Depozit Sığorta Sistemləri

Bu üsul:

- MSS qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.
- Bir ictimai və ya xüsusi qurumda və onunla əlaqəli bir fondada qurulmuş bir təşkilat.
- Fondun, səlahiyyətlərinin, maliyyə resurslarının, sahə və strukturunun yaradılması və böhran vəziyyətində qanunla müəyyənləşdirilən tədbirlər.
- Fondun maliyyə resursları yetərli deyilsə, dövlət, üzvlər və ya hər ikisi.

Açıq depozit sığortası sistemlərinin əhatə dairəsi müxtəlif ölkələrdə və eyni ölkədə müxtəlif vaxtlarda dəyişir. Sığorta çox formada olduğu kimi mütləq və mütləq ola bilər.

Sığortalanmış bankların mükafat depozitlərinin yığılması nəticəsində yaradılan açıq depozit sığortası əmanətçilərin təhlükəsiz və etibarlı sistemlərindən biridir. Açıq depozit sistemi əmanətçilərə psixoloji etimad təmin edir və əmanət mühafizəsi sisteminin etibarlılığını daha təhlükəsiz edir [60, s.49-50].

2.1.1.3. Əmanətlərin sığortası sistemlərinin təsviri

Tədqiqatın bu hissəsində effektiv CMS-də tapılmalı olan əsas xüsusiyyətlər nəzəriyyə baxımından müzakirə olunur.

2.1.1.3.1. Depozit növləri üzrə əmanətlərin növləri

Depozitlərin sığortalanması sisteminin mövcudluğunun səbəbi kiçik depozitora lazımi depozit təminatını təmin etməklə böhran zamanı baş verə biləcək ciddi problemlərin qarşısını almaq və eyni zamanda kiçik əmanətçilərin ehtiyatlarını birdən

aradan qaldırmaqdır. Bu səbəbdən, müddət və tələbdən asılı olmayaraq, bütün Əmanət Haqqları və Sertifikatlar Sənədləri müəyyən sığorta şərtləri ilə əhatə olunur. Əmanətlərin xaricində depozit tipləri halında sığortalar işə yaramır.

Tacirlər həm hüquqi, həm də iqtisadi və iş həyatında həm depozit, həm də kreditlə fəaliyyət göstərdikləri üçün onların təcrübəsinə əsaslanaraq, haqq sahiblərinə görə daha şüurlu olma imkanına malikdirlər. Banklar kredit şirkətlərini yaxından təqib etdikləri üçün, banklar bankları seçərkən aktivlərin idarə edilməsi risklərini ölçə bilirlər. Bu səbəblə banklar hüquqi şəxslər tərəfindən digər iqtisadi vahidlər tərəfindən daha effektiv surətdə həyata keçirilməsi üçün açılmış olan "kommersiya hüququ" ilə əhatə olunur [64,s.44].

Dünyadakı valyuta ehtiyatları üçün fərqli tətbiqlər var. Xarici pullar ölkənin pul kütləsinin bir hissəsi olmadığı üçün, ölkənin ödəmə sistemini MSS ilə müdafiə etmək məqsədi ilə mərkəzi valyuta valyuta hesablarının (xarici) zəmanətlərinin və ziddiyyətli siyasətlərin saxlanması siyasəti kimi görünür. Buna görə də Kanada, Yaponiya və ABŞ-da xarici valyutada açılmış hesablar depozit sığortası ilə əhatə olunmur. Avropa Birliyi Direktivi yalnız AB valyutası və EURO hesablarının zəmanət altına alınmasını nəzərdə tutur [64,S.45].

Bu baxımdan düzgün qərar qəbul etmək üçün bir ölkənin depozitar quruluşunun əsas məqsədi və depozit sığortası nəzərə alınmalıdır. Bir ölkədəki daşınmaz əmlakın böyük bir hissəsi xarici puldan ibarətdirsə və depozit sığortasının əsas məqsədi bankın çaxnaşmasını maneə törətməkdirsə, bu, xarici valyutanın qorunması üçün əsaslı bir əsasdır. Həqiqətən, 2005-ci ilin oktyabrında Türkiyədə cəmi əmanətlərin 39% -i xarici əmanət hesab olundu və onların qorunmasının səbəbi müdafiə məsələsi idi.

Banklararası depozitlər çox məşhur deyil. 45 ölkədə və bu vaxt Türkiyədə də olan banklararası depozitlər 68 ölkəni əhatə edən BVF-nin tədqiqatına daxil edilməyib. Banklararası bazarda yerləşdirildikdə, həm də onların həmkarlarını yoxlayırlar və uyğun olduqları ölçüdə bir-birlərini məhdudlaşdırırlar. Bu təcrübə

sayəsində banklar bankların ən effektiv nəzarətçilərindədir. Burada əmanət sığortası onları effektiv nəzarətdən məhrum etməməlidir.

2.1.1.3.2 Depozitin nisbi qorunması, tam qorunması

Xüsusilə əmanət yataqları üçün tam qorunma bu yataqların hamısını əhatə edir (100%). Banklarda olan bütün əmanətlər böyük fərqlilikdən əvvəl sığorta altında saxlanılır. Sektorda tam təhlükəsizlik mühiti yaradılıb və əmanətləri bank sektoruna genişləndirmək üçün dəstək verilmişdir. Buna baxmayaraq, bu təcrübə ümumi qəbul edilən və müəyyən hallarda daha çox istifadə edilən müvəqqəti və qeyri-adi bir prosedurdur. Həqiqətən, bu qayda, Yaponiyada və Türkiyədə bank sektorunda baş verən böhranın qarşısını almaq üçün bank sisteminin normal fəaliyyətə qayıtmasına səbəb olmuşdur.

Göründüyü kimi, tətbiq olunduqda tam qorunma sənayesindəki böhran sonrası dövrlərdə etibarlılığın və sabitliyin azalmasına və ya hüquqların bərpa edilməsinə və ya kiçik problemlərdən xilas olmağın qarşısını almaq üçün tez-tez istifadə edilir. Bundan əlavə, sabitliyə davam edən və bank sektorunu sabitlik mövqeyinə sala bilməyən ölkələr üçün tam qorunma sistemi mövcuddur.

2000-ci illərin əvvəllərində Türkiyə ilə birlikdə tam depozit əhatəsi Yaponiya, Kolumbiya, Ekvador, İndoneziya, Koreya, Küveyt, Malayziya və Taylandda tətbiq edilmişdir. Bu ölkələrə olan tam inam bank sistemində ciddi problemlər yarandıqda və daha məhdud bir sistemə bərpa olunduqda təqdim edildi [65,s.24-25]. Asiya böhranı zamanı bəzi ölkələr onlara hərtərəfli təminat verdi. Bu ölkələr təhrif olunmuş hesabların Böyük Depressiya kimi bir vəziyyət yaratdıqlarını düşünür və tam təminat verdiyindən qorxurlar [17,s.240].

Ölkənin tətbiqlərinə baxarkən, dolğun depozitə dair fikir birliyi yoxdur. Asiya Krizi zamanı Yaponiya, İndoneziya, Cənubi Koreya, Malayziya və Tayland tam zaman zəmanətini tətbiq etmişlər, Hong Kong, Hindistan, Filippin və Sinqapur tam zamanət verməmişdir. Latın Amerikasına böhranı zamanı Meksika tam zamanət tətbiq etdi.

Halbuki likvidlik üçün müvəqqəti olaraq həssas olan tam zamanlı bir bank çaxnaşma ola bilməz - çünki insanların qənaəti bloklanır və müvəqqəti olaraq ödənilə bilməz. Beləliklə, tam qorunma bankın vahiməsini tamamilə aradan qaldıra bilməz. Və tam qorunma mənəvi təhlükə probleminə gətirib çıxarır.

Tam təminatın aradan qaldırılması da məsələdir. Tam zəmanət verildiyi zaman akademik cavab; "Hökumət düşünmək üçün kifayət qədər vaxt verəcək və növbəti gün çıxarılacağını söyləyir". Zəruri hallarda, Yaponiyada olduğu kimi, vaxtın uzadılması üçün son tarix vermək faydalıdır. Finlandiya və İsveç bir zamanlar tam qorundular. Türkiyə bir il sonra 2003-cü ilin iyul ayında ləğv ediləcəyini açıqladı və 5 iyul 2004-cü il tarixindən etibarən məhdud məsuliyyətli sığortanın tətbiqi mövzusu problemsiz keçdi.

Qısamüddətli qorunma sistemində, banklarda əmanət əmanətinin bir hissəsi əhatə dairəsinə daxil olduqda, artıq hədd artıqdır. Burada kiçik qənaət edərkən daha çox əmək haqqını daha təsirli və seçici hala gətirmək vacibdir. Depozitin azaldılması ilə əmanətçilər bir sıra risklər götürməlidirlər. Bu, müəyyən dərəcədə birgə həyata keçirmək deməkdir [9, s.15].

Məhdud müdafiə üçün nəzərdə tutulan fikirlərin arxasında əmanətçilərə və əmanətçilərə mənəvi risk davranışlarını nümayiş etdirməyə mane olur. Beləliklə, bəzi müəlliflər (Hoskins, 1990) (Baer və Brewer, 1986) mövcud 100.000 qoruma limitini azaltmağı təklif edirlər.

2.1.2. Mərkəzi Bank əsas Ödəmə orqanıdır

Son illərdə maliyyə sistemində bir çox bank böhranı baş vermişdir. Mövcud böhranın real sektorun təsirini azaltmaq və bank sistemindəki sabitliyi qoruyub saxlamaq üçün depozit sığortası və son ödəniş kreditləri istifadə edilmişdir. Çünki maliyyə sistemindəki problemlər böyük depressiyada görüldüyü kimi böyük bir böhrana səbəb olur. Ənənəvi bankçılıq çaxnaşması ən son ödəniş mexanizmi və depozit sığortası vasitəsi ilə həyata keçirilməlidir. 19-cu əsrdə, ABŞ-da və 1930-cu

İldə bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə Avropanın qarşısı alındı. Pul və maliyyə bazarlarında müasir böhranlar hələ də müxtəlif vasitələrlə yola salınmalıdır [63, s.2].

Depozit sığortası yalnız likvidlik sarsıntılarının qarşısını ala bilməyəcəkdir. Buna görə son ödəniş mexanizmi "Son Resort-LOLR" nizamnamə sisteminə ikinci vasitəçiyə ehtiyac var. Əslində, son ödəniş mexanizmi kimi mərkəzi bankın endirim pəncərəsi tətbiqi depozit sığortası ilə köhnəlmiş və bir əsrdən artıq müddətdə istifadə olunur. Bu təcrübə Mərkəzi Banka sadəcə maliyyə çətinliyi olan bir banka müəyyən bir faiz dərəcəsi ilə likvidlik verir. Bu şəkildə maliyyə sabitliyi təmin edilir, panik qarşısı alınır və böhranın real sektorda bank sisteminə təsirini maneə törədir.

2.1.2.1. Son ödəniş mexanizminin yaradılması və inkişafı

Mərkəzi Bankın nəzəriyyəsində, xüsusilə 1797-ci ildə, Fransızların İngilis limanlarının çıxarılması əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. İngiltərənin Bankı həmin vaxt İngiltərənin banknotlarının iflasını 1821-ci ilə qədər davam edən qızıl çubuqlara buraxdı. Bu, mərkəzi bank nəzəriyyəsinin qəbul edilməsinə və mərkəzi bankların son çarə kimi qəbul edilməsinə gətirib çıxardı. Henri Thornton (1802, 1939) bu konsepsiyayı inkişaf etdirmiş və bəzi siyasət vasitələrini hazırlamışdır [63, s.2].

İngiltərənin nəhəng ödəmə orqanının Bagehot (1873, 1962) adlı monumental işi Lombard küçəsində köklü bir şəkildə köklənmişdir. Lombard Street prinsipləri Böyük Britaniya Mərkəzi Bankı tərəfindən Böyük Britaniya Mərkəzi Bankı tərəfindən Birinci Dünya Müharibəsinə tətbiq olundu. Almaniyada Reichsbank kimi digər ölkələrdə də ABŞ-da Federal Ehtiyat Sistemi (FED). 1932-ci ilin sonunda Ralf Haftry (1932) mərkəzi bankı "Mərkəzi Bankın İncili" əsərində "son mükafat verən agent" kimi təyin etdi.

Bank sektorunda tənzimləmə və yoxlamalar

Diamond və Dibiç (1983) -dən bəri, Bank iflas nəzəriyyəsi üzərində işləyir, bu, mülkiyyət hüququ sahiblərinin koordinasiya edilə bilməməsi səbəbindən iflas vahiməsinə səbəb olmuşdur. Ancaq investorların davranışlarını sistemli bir şəkildə dengeleyen bir modeli aşmaq çətindir. İnvestorlar öz instinktlərinə uyğun hərəkət

etdikdə və onları qiymətləndirərkən panikdən qaça bilməyəcəklər. Buna görə çaxnaşma qarşısını almaq üçün tədbirlər görülməlidir [63, s.4-5].

2.1.3. Banklarda Müxtəlif Tənzimləmə Sahələri

2.1.3.1. Sektora Daxili və Xarici Girişin İdarə Edilməsi

Bank sektorunda tənzimləyici sahələrdən biri daxili və xarici çıxış nəzarətidir. Bu baxımdan, sektor gəlirlərinin qarşısının alınması mövcud bankların sektorda mövcud dəyərini monopolizə edir və risk meyllərini artırır. Buna görə, sektorun girişinə pulsuz giriş rəqabətin artmasına müsbət təsir göstərir. Bank sektorunda bank sektorunu məhdudlaşdıran ölkələr daha az inkişaf, daha qəribə və daha pis nəticələr verir.

2.1.3.2. Sərmaye Kapitalı

Təşkil edilən ənənəvi bölgələrin ikincisi, paytaxt kifayətdir. Yeterli kapital bank sahtekarlığı və bank uğursuzluqlarına qarşı bir tampon kimi çıxış edir. Banklar riskli bir işə girə bilirlər, ancaq risk sermayesini qaytarırlar. Bununla yanaşı, bəzi müəlliflər (Kim və Santomero 1988; Blum 1999) kapital adekvatlığı təcrübələrinin bankların risk alma tendensiyalarını artıracağına inanırlar. Thakor (1996) bankların harmoniyada saxlamağının vacibliyini vurğuladı. Bugünkü ərizədə banklar kifayət qədər kapitalla malikdir və artırılmalıdır. Basel II müqaviləsi də sermaye yeterliliğini təhdid edir. Bu, kapital adekvatlığının bu gün vacib bir tənzimləyici sahə olduğunu göstərir.

2.1.3.3. Depozit Sığortasının Yaradılması

Bank sektorunda tənzimlənmələrdən biri depozit sığortasıdır. Böhranın ortasında, əmanətçilərə qarşı hücumlar var və banklar onları ödəyə bilməzlər. Belə hallarda, depozit sığortası şirkəti bank likvidlik problemlərinə kömək etmək üçün komissiyalar verir. Bu məsələ təkrarlanmayacaq, çünki bu, geniş şəkildə müzakirə edilmişdir.

2.1.3.4. Təftiş və Nəzarət Orqanlarının Yaradılması

Tənzimləyici sahələrdən biri yoxlama və müşahidə fəaliyyətidir. Bankın nəzarəti üçün çoxlu səbəblər var. Bunlar aşağıdakı kimi verilə bilər [4, s.211-212].

- Bankların müşahidə altında tutulmasının çətin və bahalı olması bankların çox az idarəsinə səbəb olmaqdadır.
- İnformasiya asimmetrinə görə banklar yoluxucu və bahalı bank böhranları hesab edilir.
- Depozit bir çox ölkədə Sığortalının çünki banklar riskli davranışlara məruz qalır, bu da nəzarət ehtiyacını göstərməkdədir.

Bu üç şərt bankların risk alma meyllərini artırarkən, digər tərəf müştərilərin bankalarını nəzarət altında tutma meyllərini azaldır. Bu vəziyyətdə, güclü tənzimləyici təşkilatların varlığı, bir tərəfdən bankların çox risk alma meyllərini azaltmaqda, digər tərəfdən də sektorun inkişafına, həyata keçirilməsinə və sabitliyinə öz töhfəsini verir.

2.1.3.5. Bankları Özəl Sektorun Auditi

Şəxsi sektor banklarının nəzarəti digər tənzimləmə sahəsidir. Xüsusilə, bəzi ölkələrdə nəzarət orqanları müstəqil reyting agentliyindən müəyyən bir nəticə əldə etməlidirlər. Müstəqil reyting agentliklərinin nəzarəti müşahidə fəaliyyətinin bir hissəsidir. Hətta bəzi ölkələr müstəqil auditin səmərəli şəkildə aparılmasını təmin etmək üçün sığorta tətbiq etməyəcəklər. Buna baxmayaraq, maliyyə bazarları olan ölkələr, mühasibat sistemləri və qanuni rejimlər müəyyən bir proqrama inanmırlar. Hətta inkişaf etmiş ölkələrdə belə bazarların mürəkkəb bir şəkildə ortaya çıxması, qeyri-adekvat testlərə və nəticədə faydalananların faydalanmasına səbəb ola bilər [4, s.213].

2.2. Maliyyə Təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas sahələrinin qiymətləndirilməsi

Maliyyə sistemi dövlət və iqtisadi mövzularda maliyyə məbləği, banklar, iqtisadi mövzuların maliyyələşdirilməsi, sığorta, dövlət maliyyəsi və fərdlərin maliyyə məcmusu olaraq təyin olunmuşdur.

Maliyyə sisteminin qurulması və istifadə edilməsinə bağlı qaydalara bağlı olaraq, maliyyə sistem iki kateqoriyaya bölünür: Cəmiyyət Maliyyəsi, Təsisatlar və təşkilatlar. Maliyyə sistemi özü ilə kredit bankçılıq sistemini özündə birləşdirir. Bu ədədlərin hər biri təşkilati strukturun bir neçə üzüklərindən ibarətdir.

İlk bölüm - cəmiyyət maliyyəsi əlaqələri mərkəzləşməyə və makroiqtisadi və maliyyə-iraksak əlaqələri təşkil üçün istifadə edilməkdədir.

İkinci bölüm müəssisə və təşkilatların maliyyələşdirilməsini vətəndaş mərkəzi malını əhatə edən və mikro səviyyədə iqtisadiyyatı, ictimai əlaqələri təşkil və təşviq etmək üçün istifadə edilir.

Kredit-bank sektoru ölkə banklarından və digər kredit təşkilatlarından ibarətdir. Bu, maliyyə fəaliyyətini aparan və tənzimləyən ölkələrin və maliyyə təşkilatlarının maliyyə sistemində aiddir.

2.2.1. Dövlət Maliyyə Təhlükəsizliyi İdarəsi

Maliyyə sisteminin əsas komponenti dövlət maliyyələşməsidir. İqtisadi inkişafda dövlət maliyyələşməsinin rolu iqtisadiyyatın sabitliyidir. Dövlətin maliyyə sabitliyi maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Kamu maliyyəsinin sabitliyinə nəzarət Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir.

Cəmiyyət maliyyəsi - milli sərvətin və ictimai məhsulun dəyərinin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi ilə əlaqədar olaraq dövlətin və dövlət orqanlarının maliyyə resurslarının yaradılması və istehsalın təmin edilməsi, genişləndirilməsi, ictimai-mədəni ehtiyacını qarşılıyan, ölkənin müdafiəsi və rəhbərliyi ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədilə ibarət pul əlaqəsidir.

Dövlət maliyyələşməsinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır: qanunvericilik və tənzimləyici çərçivələrin birləşməsi; hədəf istiqamətləndirmə; iqtisadiyyat və səmərəlilik; Hədəflərə çatmaq üçün elmi bir yanaşma; maliyyə axınlarının mərkəzləşdirilmiş idarə edilməsi. İnkişafın müxtəlif mərhələlərində dövlət dövlət maliyyələşməsinin müxtəlif səviyyələrinə malik ola bilər: sabit və qeyri-sabitdir.

Sabit və qeyri-sabit ictimai malların hüquqi statusunun təmin edilməsi və qiymətləndirilməsi bir neçə mərhələyə bölünə bilər:

a) Dövlət maliyyələşməsinin hər bir komponentinin, yəni aşağıdakı sektorlar üzrə qiymətləndirilməsi: dövlət büdcəsi; büdcədən kənar fondlar; dövlət krediti; dövlət sığorta fondları; bələdiyyə maliyyələşdirilməsi

b) ümumiyyətlə, dövlətin maliyyə vəziyyətini əks etdirən integral göstəricilərin təsviri;

c) ictimai maliyyə göstəricilərinin dinamikasını müəyyən vaxtlarda monitorinq etmək;

d) bu göstəricilərin dinamikasını cari, orta və uzunmüddətli dövrlərdə qiymətləndirmək və ümumi maliyyə vəziyyətinin müəyyən edilməsi;

e) cari və gələcək dövrlərdə dövlət maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi üçün tədbirlərin əsaslandırılması

Cəmiyyət maliyyəsinin sabitliyi göz önünə alındığında, bir tərəfdən dövlət xərclərinin və borc vermə əməliyyatlarının əhatəsini və quruluşunu təyin və həm gəlir, həm də borc baxımından qaynaq təmin etməsi nəzərdə tutulur. Ayrıca dövlət əmlakının satışı, dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən banklarda yerləşdirilmiş depozitlər geri çağırılması, ehtiyat fondlarının vəsaitlərindən istifadə nəticəsində resursların iştirakının imkanlarını nəzərə almaq lazımdır. Əvvəlki dövrlərdə borcların geri qaytarılmasını və dövlət xidmətlərinə görə ödənişlərin həcmi və strukturunu qiymətləndirmək məsləhətdir.

Dövlət büdcəsi ümumdövlət ehtiyaclarının təmin edilməsi, elmi-texniki inkişafın sürətlənməsi zərurəti ilə əlaqədar istehsalın genişləndirilməsi tətbiq olunması, iqtisadiyyatın ərazi və edən quruluşunda nəzərdə tutulan inkişafı təmin etmək, dövlət səviyyəsində ehtiyat fondunun yaradılması, dövlət idarəetmə və inzibati orqanların tutulması, ictimai təhlükəsizlik və ictimai sığorta ehtiyaclarının təhsil, təhsil, təhsil, səhiyyə və müdafiə xərcləri üçün əsas pul mənbəyidir.

S. Nosova görə, makroiqtisadi sabitliyə nail olmaq üçün dövlət büdcəsinə baxmaq lazımdır.

Dövlət gəlirləri dövlət və dövlət müəssisələrinin istisna olunmasından irəli gələn maliyyə resurslarının formalaşması ilə əlaqədar maliyyə əlaqələridir. Bəzi iqtisadçılar, kompleks büdcə sistemi vasitəsilə dövlət tərəfindən toplanan və paylanan vəsaitlərin iqtisadi böyümənin fəaliyyətini və keyfiyyətini təyin etdiyini təsdiqləyir.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri hökumət vergiləri, qrantlar və digər gəlirləri əhatə edir. Büdcəyə girişin əsas hissəsi vergidir. Dövlət gəlirlərini səfərbər etmək üsulları vergi, kredit və kredit emissiyalarıdır.

Vergilər - dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin sahib olduğu nağd yadlaşma şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələr köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişlər. Vergilər dövlət gəlirlərinin hərəkətinin əsas yoludur.

Dövlət gəlirləri sistemində hökumət maliyyə uğuru üçün ən vacib yer tutur. Dövlət təhvil yalnız büdcə açığının aradan qaldırılması üçün deyil, eyni zamanda müxtəlif sərmayə xərclərinin, xüsusilə də iqtisadiyyatın dövlət bölməsində investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsində istifadə edilir. Vergi və dövlət istiqrazları arasında sıx bir əlaqə var. Bu əlaqələr vergilərin geri qaytarılmasının maliyyə əsasları vergitutmanın olmasıdır.

Dövlət gəlirlərini səfərbər etmək üsullarından biri kredit emissiyasının üsuludur. Dövlət yalnız vergilərin və borcların daxilolmaları dövlət xərclərini əhatə edə bilməyincə bu üsula əl atır. Büdcə kəsirlərində emissiyaların artımından başlayaraq inflyasiyanı artırır [32, s.72].

2.2.2. Biznes və təşkilatların maliyyə təhlükəsizliyi

Maliyyə sisteminin digər bir quruluşu təşkilatların və təşkilatların maliyyələşdirilməsidir. Mikro səviyyədə iqtisadiyyatın idarə edilməsi maliyyə təhlükəsizliyinə təsir göstərir. Müəssisələr və təşkilatların maliyyələşdirilməsi kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatlarının, ictimai qurumların və təşkilatların maliyyələşdirilməsi yolu ilə maliyyələşdirilir.

Müəssisə və təşkilatların maliyyə təhlükəsizliyi gəlirlər xərcləri stabil olaraq yüksək olmasını, nağd sərbəst maneəliyini və kəsilməz məhsul (iş, xidmət) istehsal və satışı prosesində faydalı bir şəkildə istifadə edilməsini təmsil edir.

Müəssisələr və təşkilatların maliyyə təhlükəsizlik prinsipləri aşağıdakılardır:

- Biznes miqyası bazarın müəyyən seqmentində başlanğıc problemləri, investisiya ehtiyacları və iqtisadi şərtlərə cavab verir;
- Tez-tez qeyri-adi olan maliyyə risklərinin uçotu;
- Maliyyə məqsədlərini, resurslarını və nəticələrini balanslaşdırmaq;
- Gəlir və xərclərin uçotu;
- Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına (MHBS) və gəlir və xərclərin mühasibat prinsiplərinə uyğunlaşdırılması.
- Maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi və təhlil metodlarının sistemə şəkildə təkmilləşdirilməsi;

Müəssisələr və təşkilatların maliyyə sabitliyinin əsas göstəriciləri aşağıdakılardır: istehsal səviyyəsi; xarici investitorlar və alıcılara olan asılılıq səviyyəsi; İqtisadi və maliyyə əməliyyatlarının effektivliyi; borc ödəmə səviyyəsi; gəlir səviyyəsində.

Bank sistemi maliyyə sisteminin mühüm elementidir. Bu gün banklar regionların əhatə dairəsi baxımından aktivlərini, kapitalını və digər maliyyə vasitəçiləri geniş şəkildə genişləndirir. Hazırda ölkə, bazar prinsiplərinə əsaslanan iki laylı bir bank sistemi inkişaf etdirmişdir (ilk olaraq Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, kommertiya banklar və bank xarici kredit təşkilatları). Mərkəzi Bank digər bankların stabilliyini davam etdirir. Bank sistemi maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Beləliklə, Mərkəzi Bank maliyyə siyasətini həyata keçirəcək və maliyyə sabitliyini təmin edəcəkdir.

Bank sisteminin fəaliyyətinin prinsipləri: qanuni tədbirlərin inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşma, bank sisteminin etibarlılığının və sağlamlığının artırılması, bank xidmətlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, bank sistemində şəffaflığın səviyyəsinin artırılması və bazar intizamının gücləndirilməsi, səmərəli bank nəzarətinin təşkili kimi konkret vəzifələr qarşıya qoyulmuş və icra edilmişdir.

Bank sisteminin bütün istiqamətləriylə radikal islahatlar və institusional inkişaf nəticəsində, sektorda əhəmiyyətli kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklər reallaşmışdır. İslahatın ən ümumi nəticəsi maliyyə sabitliyi parametrləri və risklərin idarə edilməsi təcrübələri və beynəlxalq xidmət standartlarına uyğun olaraq tam hüquqlu bank sisteminin yaradılmasıdır.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, maliyyə sisteminin tərkib hissələrinin maliyyə işindən kənarlaşdırıla biləcəyi qənaətinə gəlmək olar. Makroiqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək, dövlətin maliyyə sabitliyi, mikro səviyyədə maliyyə sabitliyi və bankların stabil fəaliyyətinin təmin edilməsi təmin edilməlidir.

III Fəsil

Azərbaycanda korporativ şirkətlərdə maliyyə təhlükəsizliyi

3.1.Korporativ şirkətlərdə maliyyə təhlükəsizliyi probleminin həlli istiqamətləri

Biznes subyektlərinin maliyyə təhlükəsizliyi dövlətin maliyyə təhlükəsizliyinin bir hissəsidir, çünki şirkət əlavə dəyər yaradır dövlət səviyyəsində ümumi daxili məhsulu təşkil edir. Bundan əlavə, şirkətlər əsas vergi ödəyiciləridir, dövlət və yerli büdcələrin təsiri. Şirkətlərin, maliyyə təhlükəsizliyi dövlətin funksiyalarını yerinə yetirə və iqtisadi inkişafa nail olmasını sosial standartlara düzəlişləri təmin edəcəkdir

İqtisadi və siyasi qeyri-sabitlik şəraitində, faktorların dəyişməsi və makro mühit müəssisənin fəaliyyətinə təsir göstərir. Maliyyə təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi şirkətə maliyyə qeyri-sabitlik təhlükələrini minimuma endirməyə və onun mövcudluğunun təhlükəsizliyini artırmağa imkan verəcəkdir.

Müəssisələr Dövlət iqtisadi sisteminin gücünün təmin edilməsi üçün ilk şərtlərdən biridir. Şirkətin fəaliyyəti həmişə maliyyə təhlükəsizliyinə səbəb ola biləcək çox sayda təhlükənin yaranması ilə müşayiət olunur. Şirkətin əsas vəzifələrindən biri maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sisteminin effektiv olmasını təmin etməkdir.

Aydındır ki, şirkətin maliyyə təhlükəsizliyi iqtisadi təhlükəsizliyin ümumi konsepsiyasına uyğun olmalıdır və maliyyə təhlükəsizliyinin təhlükəsizliyin digər növlərindən fərqləndirən öz məzmunu vardır.

Müxtəlif alimlər tərəfindən verilən "təhlükəsizlik" termini şərhini təhlil edərsək, biz onun əsas xüsusiyyətlərini müəyyən edə bilərik. Bu konsepsiya müəyyən bir dövlət kimi müəyyən edilə bilər, özünü qorumaq üçün bir tədbir və hərəkət sistemi olaraq. Qeyd etmək lazımdır ki, alimlərin əksəriyyəti şirkətin bütün təhdidlərdən və ya dövlətdən təsirlənə biləcəyi təhlükələrə baxmayaraq, həyatda qalması və genişləndirə biləcəyini düşünür. Ancaq digər elm adamları təhlükəsizliyi nəzərdə tutur, şirkətlərin təhlükələr altında özünü qoruyan sistemlər və böyümə sistemləri yaratmaq qabiliyyətini. Bununla yanaşı, mahiyyətini sabitliyin və inkişafın

təmin edilməsi üsulları sistemi vasitəsilə aşkar edən "təhlükəsizlik" anlayışları var [30, s.11]. Bir çox ensiklopediya və lüğətlər kimsə və ya bir şey təhlükədə olmadıqda "təhlükəsizlik" kimi müəyyənləşdirir. Beləliklə, bütün təhlükəsizliyin xüsusiyyətləri müstəqil deyil və kompleks yanaşmada nəzərə alınmalıdır, çünki dövlət təhlükələrin olmaması ilə deyil, həm də onların diaqnozu və qarşılaşdıqları imkanları təmin edildikdə əldə edilə bilməz. Şübhəsiz ki, müəssisənin əsas ehtiyaclarından biri onun təhlükəsizliyə ehtiyacıdır. Maslow deyir ki, bir insana, ictimai bir qrupa ya da ümumiyyətlə cəmiyyətə təsvir olunmalıdır ki, bu da bir şeyə və həyatın obyektiv şərtlərinə ehtiyacın olduğunu göstərir. İhtiyaclar insanların fəaliyyətinin hərəkətverici qüvvəsidir. Maslow'un ehtiyacı hiyerarşisi və Maslow'un ehtiyacların sıralamasının həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edir, təhlükəsiz müəssisənin ehtiyacının Maslow'un ehtiyac və icra hiyerarşisinin ikinci səviyyəsində olduğunu müdafiə etmək olar.

Müəssisənin maliyyə təhlükəsizliyinin təbiətini anlamaq üçün bəzi yanaşmalar var. Alimlərin əksəriyyəti dövlətin maliyyə təhlükəsizliyini müəyyənləşdirir və onu mikro səviyyədə qiymətləndirirlər. Onlar hesab edirlər ki, şirkətlərin maliyyə təhlükəsizliyi bir tərəfdən qoruyucu maliyyə alətləri istifadə edərək müəssisənin maliyyə sisteminin sabitliyini təmin edən müəyyən bir mexanizm kimi təsbit edilə bilər və alternativ olaraq maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etməklə məhsuldarlığını təmin edir.

"Şirkətin maliyyə təhlükəsizliyi" konsepsiyası barədə çoxsaylı fikirlər var, lakin onun komponentlərinin müəyyənləşdirilməsinə tək bir yanaşma yoxdur. Bunun səbəbi təhlükəsizliyin mahiyyətini çox mürəkkəb, qeyri-müəyyən və çoxtərəfli müəyyənləşdirmə prosesidir. "Şirkətin maliyyə təhlükəsizliyi" konsepsiyasını araşdırmaq üçün onun əsas aspektlərini vurğulamalıyıq:

- Şirkətin maliyyə təhlükəsizliyi onun iqtisadi təhlükəsizliyinin bir hissəsidir;
- Bu, şirkətin maliyyə maraqlarının qorunmasını təmin edən bir prosesdir;
- Bu, şirkətin inkişafı və onun sabitliyi faktlarından biridir;

Maliyyə münasibətləri iqtisadi cəhətdən bir hissə olduğundan müəssisənin maliyyə təhlükəsizliyini iqtisadi təhlükəsizliyin bir hissəsi hesab etmək olduqca obyektivdir. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi kompleks bir kateqoriyadır və müəyyən komponentlərdən ibarətdir. Lakin, ədəbiyyatda, onun komponentlərinin seçilməsinə müxtəlif yanaşmalardan istifadə etməklə, iqtisadi təhlükəsizliyin müxtəlif komponentlərini görürük. Tədqiqatçılar I. Dmitryev və A. Blyznyuk alimlərin fikirlərini yekunlaşdırmışlar və iqtisadi təhlükəsizliyin tərkib hissələrini müəyyən etmək üçün üç yanaşma müəyyən etmişlər: sistem, resurs və funksional. Bu yanaşmaların hər biri iqtisadi təhlükəsizliyin komponentlərinin öz miqyası ilə xarakterizə olunur [12, S.79].

Ədəbiyyatın analizi, ən çox alimlərin funksional bir yanaşmanı müdafiə etdiyini düşünməyə imkan verir. Bundan əlavə, yuxarıda göstərilən bütün yanaşmalar iqtisadi təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi maliyyə təhlükəsizliyini fərqləndirir. Bir çox alim hesab edir ki, maliyyə komponenti əsasdır, çünki şirkətin maliyyə potensialına fundamental təsir göstərir və onun iqtisadi inkişaf hədəflərini təmin edir. Nəticədə, müəssisənin maliyyə təhlükəsizliyi iqtisadi təhlükəsizliyin əsas və zəruri elementidir və daxili iqtisadi sistem, rəqabət qabiliyyətini artırmaq, investisiya kapitalının daha yüksək həcmi cəlb etməkdir. Maliyyə təhlükəsizliyi iqtisadi bir hissəyə baxmayaraq, "şirkətin maliyyə təhlükəsizliyi" kateqoriyasından müstəqil olaraq analiz edilə bilər və onun mahiyyətinin əlavə tədqiqatlara ehtiyacı var. Birincisi, maliyyə fəaliyyətinin əsasən müəssisələrə lazımi resurslarla təmin edilməsi nəzərdə tutulur;

İkincisi, müəssisənin maliyyə əməliyyatları daimi; üçüncüsü, maliyyələşdirmə müəssisənin sabit iqtisadi inkişafının təmin edilməsində böyük rol oynayır; dördüncü, maliyyə riskinin müəssisəyə təsiri ən təhlükəlidir. Şirkətin maliyyə təhlükəsizliyinin digər vacib xüsusiyyəti şirkətin maliyyə maraqlarının qorunmasını təmin edən bir prosesdir. L. Matviyçuk, şirkətin maliyyə təhlükəsizliyini şirkətin maliyyə maraqlarına təsir göstərə biləcək real və potensial xarici və daxili təhdidlər sistemi kimi müəyyən edir [27, s.133-136].

Qeyd etmək lazımdır ki, şirkətin iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsini şirkətin və onun podratçılarının maraqlarını (müşətilər, təchizatçılar, rəqiblər, investorlar, hökumət və cəmiyyət). Müəssisənin maraqları ətraf mühitin subyektləri ilə davamlı və ya məhdud müddət ərzində, güc və ya şirkət tərəfindən seçilmişdir. Bu mənfəət bu cür münasibətlərin nəticəsi olmalıdır. İqtisadi maraqlar şirkətin bütün maraqları arasında əsasdır. Şirkətin bazar mövqeyi və məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyi əsasən iqtisadi maraqlarla əks olunur. İqtisadiyyatdakı maliyyə maraqlarının bir hissəsi daha böyükdür. Bu mövzuda elmi fikirlərin təhlili müəssisələrin maliyyə maraqlarının siyahısını müəyyən etməyə imkan verir ki, bu da aşağıdakılardan ibarətdir [29, s.15].

- Müəssisə sahiblərinin rifahını artırmaq;
- Kapitalın rentabelliğini artırmaq;
- Şirkətin inkişafının bütün mərhələlərində maliyyə resurslarının adekvatlığı;
- Şirkətin onun inkişafı şəraitində maliyyə sabitliyi;
- İnvestisiyaların yüksək səviyyədə olması və investisiyaların səmərəliliyi;
- Maliyyə risklərinin effektiv şəkildə zərərsizləşdirilməsi;
- Maliyyə-innovasiya fəaliyyətinin yüksək səviyyəsi;
- Maliyyə böhranının tez aradan qaldırılması

Maliyyə təhlükəsizliyinin daha bir tərifini verə bilərik. Məsələn, alimlər A. Zahorodniy və H. Voznyuk şirkətin maliyyə təhlükəsizliyini maliyyə əlaqələrinin bütün səviyyələrində biznesin maliyyə maraqlarının qorunması kimi təsvir edir; iqtisadiyyat və iqtisadiyyat sektorları, ehtiyacları və maliyyə öhdəlikləri üçün kifayət qədər həcmli maliyyə ehtiyatları olan dövlətlərin, təsərrüfatların, şirkətlərin, təşkilatların və qurumların təchizatı. Ancaq belə bir şərh, müəssisələrin davamlı inkişaf ehtimalını nəzərə almır [41, s.55]. Şirkətin maliyyə təhlükəsizliyi onun inkişafı və sabitliyini təmin etməlidir. Şirkətin bazar qiymətinin artması inkişafın göstəricisidir; uzunmüddətli və qısa müddətdə şirkətin balansı davamlılığın göstəricisidir. Maliyyə təhlükəsizliyi müəssisənin xərclərini optimallaşdıraraq, iqtisadi və sosial faydaları təmin edərək, resurslara daha yaxşı çıxış yolu ilə davamlı inkişafa yardım edir. İstehlakçı üçün maliyyə təhlükəsizliyinin ictimai rolu - məşhur

istehsalçıların məhsullarını satın alaraq sosial statusunu və ya əmlakın vəziyyətini vurğulamaq qabiliyyətidir. İstehlakçı üçün maliyyə təhlükəsizliyinin iqtisadi əhəmiyyəti şirkətdə təhlükəsiz və zamanətli investisiyaların təmin edilməsi, məhsulun qiymətini vaxtında artırmaq, aşağı keyfiyyətli məhsul və ya xidmət vasitəsi ilə iqtisadi riskləri azaltmaqdır. Şirkətin maliyyə təhlükəsizliyinin təhlili şirkətin statusunu, onun maliyyə və iqtisadi imkanlarının bazarlarda və ölkədə mövcud şəraitə uyğun gəlməsini göstərir və seçilmiş maliyyə strategiyasının düzgünlüyünü və uyğunluğunu obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir. Buna görə şirkətin maliyyə təhlükəsizliyi dinamik bazar şəraitində effektiv maliyyə strategiyalarının yaradılması (tənzimlənməsi) və həyata keçirilməsinə yönəlmiş bir sistem kimi təsvir edilə bilər.

"Şirkətin maliyyə təhlükəsizliyi" haqqında fərqli təsvirlər:

“Maliyyə əlaqələrinin bütün səviyyələrində maliyyə mənfəətlərinin qorunması dərəcəsi və ya müəssisənin ehtiyaclarını ödəmək və mövcud öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün kifayət qədər maliyyə resursları dəstəyi səviyyəsi “ Baranowski A.

“Maliyyə təhlükəsizliyi parametrləri onun maliyyə fəlsəfəsi əsasında müəyyənləşdirilmiş və müəyyən edilmiş real və potensial, xarici və daxili təhlükələrdən strateji və tarazlaşdırılmış maliyyə maraqlarının sabit təhlükəsizliyini təmin edən, maliyyə vəziyyətinin miqdarını və keyfiyyətini müəyyən edən, şirkətin maliyyə vəziyyəti cari və gələcək dövrlərdə davamlı artımın maliyyə dəstəyinin zəruri ön şərtlərini yaradan sistemdir” Blank I.

“Şirkətin maliyyə təhlükəsizliyi müəssisəyə maliyyə təhlükəsinin olmaması, əməliyyat, maliyyə və investisiya fəaliyyətinin uğurlu idarə olunmasıdır” Vankovych D.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti aşağıdakı kimi xarakterizə edilə bilər:

Birincisi, müəssisənin istifadə etdiyi maliyyə alətlərinin, texnologiyalarının və xidmətlərinin tərkibində tarazlıq və keyfiyyət ilə; İkincisi, xarici və daxili təhdidlərə müqavimət; Üçüncüsü, maliyyə sisteminin şirkətin maliyyə maraqlarının, məqsəd və vəzifələrinin kifayət qədər maliyyə mənbəyi ilə həyata keçirilməsini təmin etmək bacarığı; Dördüncüsü, bütün maliyyə sisteminin inkişafını təmin etmək.

Müxtəlif elm adamlarının verdiyi şirkətin maliyyə təhlükəsizliyinin təfsirini nəzərə alaraq, biz bu kateqoriyanın əsas xüsusiyyətlərini müəyyən edə bilərik:

- Balans və sabit maliyyə vəziyyəti təmin etmək;
- Bir müəssisənin səmərəli fəaliyyətinə yardım edir;
- Müəssisənin fəaliyyətində erkən mərhələlərdə problemlə sahələri müəyyən etməyə imkan verir;
 - Böhranı neytrallaşdırır və iflasın qarşısını alır.

Şirkətin maliyyə təhlükəsizliyi mahiyyətinin müəyyən edilməsində bizim əsas məqsədimiz şirkətin hazırda mövcud olan ən sabit və effektiv mövcudluğunu təmin etmək və gələcəkdə onun inkişafı və inkişafının yüksək potensialını təmin etmək üçün bizə imkan verir. Müəssisə resurslarından daha səmərəli istifadə etmək və şirkətin məqsədlərini yerinə yetirmək üçün rəhbərlik şirkətin maliyyə təhlükəsizliyinin əsas funksional məqsədlərini aşağıdakı kimi yerinə yetirməlidir [41, s.54] :

- Şirkətin yüksək maliyyə effektivliyini və onun maliyyə sabitliyini və müstəqilliyini təmin etmək;
- Şirkətin texnoloji müstəqilliyinin təmin edilməsi və onun texnoloji imkanlarının yüksək rəqabət qabiliyyətliliyinə nail olunması;
- Şirkətin rəhbərliyinin yüksək səmərəliliyi, təşkilati strukturunun optimal və səmərəliliyi;
- Müəssisənin yüksək ixtisaslı kadr və onun intellektual potensialı, korporativ Tədqiqat və İnkişafın İnkişafı;
- Sənaye fəaliyyətinin nəticələrinin ətraf mühitə dağıdıcı təsiri minimuma endirmək, şirkətin ətraf mühitin yüksək səviyyədə olması;
- Şirkətin fəaliyyətinin bütün aspektlərinin keyfiyyətli hüquqi təhlükəsizliyi;
- Müəssisənin informasiya mühitini, ticarət sirlərini qoruyan və bütün xidmətlərinin yüksək səviyyədə informasiya dəstəyinə nail olmaq;
- Personalın, onun sermayesinin, əmlakının və kommərsiya maraqlarının təmin olunmasını təmin etmək.

Müəyyən bir şirkətin maliyyə təhlükəsizliyi sistemi onun maliyyə fəlsəfəsinə uyğun maliyyə maraqlarının qorunması üçün kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərinin fərqli səviyyəsini nəzərdə tutur. Buna görə, şirkətin maliyyə təhlükəsizliyinin formalaşması müəyyən bir şirkətin maliyyə fəlsəfəsinə əsaslanaraq, ümumi maliyyə fəaliyyətinin əsas prinsiplərinin sistemini təsvir edir. Bu, şirkətin maliyyə inkişafı prosesinə əsasən təşkil edilən iqtisadi, həm də davranışçı idarə mövqelərini əhatə edir.

Şirkətin iqtisadi təhlükəsizliyinin maliyyə komponenti ən vacibdir, çünki müəssisənin iqtisadi sisteminin əksər hissələrinə təsir edən pul vəsaitlərinin hərəkəti və gəlirlərinin formalaşması təşkil olunur. Müəssisənin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmi Şirkətin maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmək üçün maliyyə təhlükəsizliyinə təsir göstərən daxili və xarici amillərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verən bir mexanizm hazırlamalıyıq. Maliyyə təhlükəsizliyi lazımdır, çünki bu vacibdir. Təkcə əvvəlki dövrlərdəki məlumatlar əsasında deyil, həm də mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsinə və mikro və makro faktorların müəssisənin fəaliyyətinə təsiri nəzərə alınaraq gələcək üçün proqnoz verməyə imkan verir. Maliyyə təhlükəsizliyi qiymətləndirmə sisteminin yaradılması şirkətlərin fəaliyyətinin taktikası və strategiyasının inkişafına kömək edəcəkdir.

Maliyyə mexanizminin inkişafında maliyyə təhlükəsizliyinin aşağıdakı xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır:

1. Maliyyə təhlükəsizliyi maliyyə, intellektual və insan resursları, texniki, texnoloji, siyasi, hüquqi, informasiya, sosial, ekoloji və korporativ gücün yanında iqtisadi təhlükəsizliyin əsas komponentidir. Müəssisənin maliyyə imkanlarını həyata keçirmək üçün əsasdır [12, s.46].
2. Maliyyə təhlükəsizliyinin proqnozlaşdırılması şirkətin maliyyə fəaliyyətinin gedişinə nail olmaq üçün lazım olan maliyyə maraqlarının prioritetinə əsaslanır.
3. Maliyyə təhlükəsizliyini ölçmək üçün biz keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri sistemindən istifadə etməyimizə imkan verir ki, bu da xarici və daxili təhlükələrdən qorunmanın səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir.

4. Şirkətə təsir edə biləcək mikro və makro ətraf mühit amillərini nəzərə almadan maliyyə təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi mümkün deyildir. Bu, real və potensial imkanlar və təhlükələr ola bilər.

5. Maliyyə təhlükəsizliyinin səviyyəsini müəyyən edərkən maliyyə göstəricilərinin normativ dəyərləri nəzərə alınmalıdır. Normativ dəyərlər araşdırılmış müəssisə üçün kifayət qədər olmalıdır və onun maliyyə maraqlarını, mövcud və strateji məqsədlərini nəzərə alır.

6. Maliyyə təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi sistemi mövcud və gələcək dövrlərdə şirkətin davamlı inkişafına yönəldilməlidir.

Şirkətlərin maliyyə təhlükəsizliyinin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Təkmilləşdirilmiş bərpası üçün lazım olan müəssisənin maliyyə resurslarının optimal miqdarının təmin edilməsi və əldə edilmiş bazar mövqeyinin qorunması;
- Pul vəsaitlərinin hərəkətinin həcmi və vaxtı üzrə balans;
- Balans və sabit maliyyə vəziyyətinin təmin edilməsi;
- Erkən mərhələdə müəssisənin problem sahələrini müəyyən etmək imkanı;
- Daxili və xarici risklərin monitorinqi;
- Şirkətin maliyyə böhranını neytrallaşdırmaq və ya qarşısını almaq və iflasdan çəkinmək qabiliyyəti.

Şirkətin maliyyə təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi sistemi aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidir

- Şirkət üçün imkan və təhlükələrin müəyyən edilməsi, güclü və zəif cəhətləri;
- daxili və xarici təhdidlərlə bağlı risklərin qiymətləndirilməsi;
- Şirkətin maliyyə göstəricilərinin müəyyən edilməsi;
- Maliyyə təhlükəsizliyinin diaqnostikası və monitorinq sisteminin tətbiqi;
- Maliyyə sisteminin effektivliyini yoxlamaq və qiymətləndirmək;
- Davamlı şirkətin maliyyə vəziyyəti üçün şərait yaratmaq;
- Bir şirkətin maliyyə riskini minimuma endirmək;
- Müasir idarəetmə metodları və vasitələrinin müəssisənin maliyyə fəaliyyətində vaxtında həyata keçirilməsi

Bu tapşırıqları yerinə yetirmək üçün təsirin obyektləri aşağıdakılardır: gəlir; pul axınları; ədalət; öhdəlik; cari və qeyri-uzunmüddətli aktivlərə investisiyalar; maliyyə və iqtisadi risklər və s.

Şirkətin maliyyə təhlükəsizliyi idarəetmə sisteminin qurulması aşağıdakı komponentləri əhatə edir:

- Maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- Maliyyə proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması;
- Maliyyə münasibətləri prosesində həyata keçirilən maliyyə idarəçiliyi (maliyyə resurslarının formalaşması və paylanması, mənfəətin yaranması və pul vəsaitlərinin idarə edilməsi);
- Risklərin qiymətləndirilməsi və risklərin idarə edilməsi;
- Maliyyə monitorinqi və nəzarət.

Bu əsasda şirkətin maliyyə təminatını təmin etmək üçün aşağıdakı addımları müəyyən edə bilərik:

1. İnformasiya bazasının formalaşdırılması.
 2. Şirkətə təsir edən daxili və xarici mühitin amillərinin müəyyən edilməsi.
- Maliyyə təhlili və maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.
4. Gələcək üçün şirkətin proqnozlarını və planlarını hazırlamaq.
 5. Planları həyata keçirmək üçün lazım olan tədbirlərin müəyyən edilməsi və onların tətbiqi.
 6. Planların həyata keçirilməsinin monitorinqi.
 7. Tədbirlərin effektivliyini qiymətləndirmək.
 8. Mübahisələrin aradan qaldırılması və səmərəliliyinin artırılması üçün təkliflərin müəyyənləşdirilməsi.

Bütün bu addımlar bir-biri ilə əlaqəlidir və bir-birinə təsir edə bilər. Müəssisə fəaliyyəti tsiklikdir, son mərhələsinin tətbiqi prosedurun əvvəlindən təkrar edilməsini tələb edir. Bu elementlər birbaşa əlaqələndirilməlidir və birbaşa sistemə daxil edilməlidir. Bu, davamlı fəaliyyət göstərəcəkdir. Maliyyə təhlükəsizliyinin müvafiq səviyyəsini təmin edən maliyyə mexanizmi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Maliyyə üsulları;
- Maliyyə alətləri;
- Maliyyə leverage;
- Hüquqi dəstək;
- İnformasiya dəstəyi.

Bu komponentlər müəssisələrin davamlı inkişafını təmin etmək üçün maliyyə münasibətlərinə təsir etmək üçün istifadə olunur. Taktik və strateji maliyyə məqsədlərinə nail olmaq yalnız maliyyə mexanizminin bütün elementlərini düzgün istifadə edərkən mümkündür.

Maddi olan daxili və xarici mühitin amillərinin müəssisəyə təsirinin qiymətləndirilməsi üçün daxili və xarici ətraf mühit amillərinin qiymətləndirilməsinə dair yanaşmalar aşağıdakı stratejik analiz üsullarından istifadə edə bilər:

1. SWOT-analiz - biz şirkətin güclü və zəif tərəflərini, habelə onun ətraf mühitindən (xarici mühitdən) yaranan imkanlar və təhdidləri müəyyən etmək üçün istifadə edə bilərik: Güclülər - şirkətin faydaları; Zəif cəhətlər - şirkətin çatışmazlığı; Fərsətlər - bazarda faydalar yarada bilən xarici ekoloji faktorları; Təhlükələr - bazarda mövqeyini potensial olaraq pisləşdirə bilən amillər;
2. Daxili mühitin araşdırılması və qüvvənin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutan SNW-analizi; neytral; zəiflik. SWOT-analizinin matrisində güclü və zəif tərəflərin təhlilindən fərqli olaraq, SNW-analiz bazarda rəqabət üstünlüyü təmin edə biləcəyi üçün bazarın orta vəziyyətini nəzərdən keçirir;
3. Ətraf mühitin mühafizəsi üçün bu qrupları şirkət strategiyasına təsir göstərə bilən PEST-analiz: siyasi (Siyasət); iqtisadi (İqtisadiyyat); Sosial (Cəmiyyət); texnologiya (Texnologiya).
4. ETOM analizi (Ətraf mühitə təhlükələr və imkanlar matrisi) - müəssisənin xarici təhlükələri və imkanları inventarlaşdırılması vasitəsilə ətraf mühitin təhlili və sonra hər faktoru çəkin (müəyyən bir təşkilat üçün hər bir faktordan əhəmiyyətini ölçmək üçün). Bu təhlillərin üstünlüyü məhdud sayda faktor və ekspertlər tərəfindən fərqlənən hadisələrin (adətən 15) istifadə edilməsidir.

Daxili və xarici ətraf mühitin faktorlarının maliyyə vəziyyəti göstəricilərinə təsiri simulyasiya etmək üçün biz ssenari metodundan istifadə edə bilərik.

Maliyyə təminatının maliyyə təhlükəsizliyinin səviyyəsini maliyyə məlumatları əsasında müəyyən etmək üçün maliyyə şirkətinin kəmiyyət qiymətləndirilməsinə dair yanaşmalar sistemli yanaşmanı tətbiq etmək lazımdır. Sistemin əsas komponentləri aşağıdakılardır:

1. Şirkətin maliyyə və iqtisadi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.
2. Əməliyyat və ya SVP təhlili.
3. Şirkətin pul vəsaitlərinin hərəkəti təhlili.
4. Müəssisənin risklərinin təhlili.

Maliyyə göstəriciləri sistemi şirkətin maliyyə təhlükəsizliyinin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilər. Bu sistemin əsas komponentləri Şəkil 4-də göstərilmişdir. Maliyyə göstəricilərinin əsas qrupları müəssisənin fəaliyyətinin müxtəlif meyarlarını qiymətləndirmək üçün istifadə oluna bilən likvidlik rasionları, aktivlərin idarə olunması rasionları, borc idarəciliyi rasionları və gəlirlilik rasionlarıdır. Maliyyə nisbəti aşağıdakı kimidir:

Cədvəl1. Maliyyə təhlükəsizliyini qiymətləndirmək üçün istifadə edilən əsas maliyyə və iqtisadi göstəricilər [68].

Likvidlik əmsalları	Aktivlərin idarə nisbəti	Borcların idarə nisbəti	Karlılıq əmsalları
cari nisbət;	inventar dövriyyəsi nisbəti;	borc nisbəti	satış üzrə mənfəət marjası;
sürətli nisbət (kislota	günlərdəki satışlar (DSO);	zaman faiz qazanma dərəcəsi(TİE);	əsas qazanc gücü;
test).	əsas aktivlərin dövriyyəsi nisbəti;	EBITDA tıminar dərəcəsi	aktivlərin qaytarılması (ROA);

	aktivlərin dövriyyəsi nisbəti;	kapital üzrə gəlir (ROE).
--	--------------------------------	---------------------------

Maliyyə imkanları Göstəricilər. Maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi şirkətin aktiv və öhdəliklərinin dəyər və strukturunun obyektiv təhlili aparmaq, maliyyə sabitliyi və müstəqilliyinin dərəcəsini müəyyən etmək, maliyyə və iqtisadi fəaliyyətin məqsədlərini şirkətin nizamnaməsi ilə müqayisə etməkdir. Maliyyə sabitliyinin optimal göstəricilərinin meyarı öhdəliklərə nisbətən daha çox kapital məbləğidir. Buna görə, şirkətin kapital strukturunda kapitalın payı şirkətin maliyyə sabitliyindən və maliyyə təhlükəsizliyinin daha yüksək səviyyəsindən daha yüksək olduqda. Likvidlik və ödəmə qabiliyyətinin göstəriciləri. Şirkətin likvidliyinin təhlili balans hesabatlarına uyğun olaraq həyata keçirilir və şirkətin öhdəliklərini ödəmək qabiliyyətini müəyyənləşdirək. Şirkət şirkətin ödəmə qabiliyyətinə təsir göstərə biləcək göstəricilərdən aşağı göstəricilərə sahib olması mənfidir. Likvidlik göstəriciləri onların normativ dəyərlərindən daha böyükdürsə, mövcud maliyyə resurslarından səmərəsiz istifadə əlaməti ola bilər. Likvidlik anlayışına əsasən ödəniş qabiliyyəti anlayışı istifadə olunur. Ödəmə qabiliyyəti şirkətin ödənişlər etmək və bütün öhdəliklərini vaxtında və tam məbləğdə ödəmə qabiliyyətidir. Qısa müddətli qısamüddətli öhdəlikləri cari aktivlər ilə əhatə oluna bilərsə, şirkət həlledicidir. Ödəniş qabiliyyəti kapital və cari öhdəliklərin nisbətindən asılıdır.

3.2. Kommersiya sirri və onun müdafiəsinin düzgün təşkili

Kommersiya Sirri

Geniş olaraq, bir müəssisənin rəqabət qabiliyyətini təmin edən hər hansı gizli iş məlumatı ticarət sirri hesab edilə bilər. Ticarət sirləri istehsal və ya sənaye sirlərini və kommersiya sirlərini əhatə edir. Rəhbərdən başqa şəxslər tərəfindən bu cür məlumatların icazəsiz istifadəsi ədalətsiz bir praktika və ticarət sirrinin pozulması kimi qiymətləndirilir. Hüquqi sistemdən asılı olaraq, ticarət sirlərinin qorunması ədalətsiz rəqabətdən qorunmanın ümumi konsepsiyasının bir hissəsini təşkil edir və

ya gizli məlumatların mühafizəsi üzrə xüsusi müddəalara və ya hadisə qanunlarına əsaslanır.

Ticarət sirlərinin mövzusu adətən geniş şəkildə müəyyən edilir və satış metodları, paylama metodları, istehlak profilləri, reklam strategiyaları, təchizatçı və müştərilərin siyahıları və istehsal prosesləri daxildir. Hansı məlumatların kommərsiya sirlərini təşkil edən yekun bir təsbit olsa da, hər bir fərdi halın şərtlərinə bağlıdır, gizli məlumatlar baxımından ədalətsiz tətbiqlər sənayə və ya ticari casusluq, müqavilənin pozulması və etimadın pozulmasıdır.

Bir məhsulun və ya üsulun asan və ya səmərəli istifadəsini mümkün edən məlumatlar "nou-hau" və ya "ticarət sirri" kimi müəyyən edilir. İqtisadi dəyər təşkil edən bu məlumatlar lisenziya müqaviləsi vasitəsilə və ya doğrudan və ya ixtiraçı vasitəsilə öyrənilə bilər.

Ticarət sirr olaraq əlavə gizli məlumat əgər bir patent 'e bağlı bir məlumat isə müqavilədə sirr olaraq saxlanma müddəti patentin müddəti ilə bərabər tutulabilir. Sunulan əlavə gizli məlumat, əgər öz başına bir kommərsiya qazanc mənbəyi isə, onu gizli tutacaq tədbirlər alınə bildiyi və əldəki şərtlər buna imkan onu təmin etdiyi müddətcə əbədi saxlanə bilər. Bu gün ticarət sirri, məsələn, bir kompüter qaynaq kodunu, bir biyokimyəvi formulu və ya bir texniki sxem olan bir şirkət bütün istehsal vahidinin dəyərindən üstün ola bilər.

Patent hüququndakı ümumi qayda, bu ixtiranın tam və dəqiq yazılı təsvirinə patentləşdirilməsi üçün ərizə ilə müşayiət olunur. Bu tarifname elə açıq və ətraflı olmalıdır ki, söz mövzusu sənayə ya da elm sahəsində sıradan məlumat və bacarıqlara sahib bir adam, əlaqədar kəşfi əldə etmək üçün lazımlı əməliyyatları tarifnameyi izləyərək gerçəkləstirəbilsin. Bu təsvirə rəsmlər və şəkillər əlavə edilə bilər və ya əməliyyatların aparılacağı şərtləri izah etmək lazım ola bilər.

Bütün bu məlumatlardan başqa, bu bilik də ixtiranın tətbiqində əldə edilmiş uzun təcrübədə əldə olunmuş texniki təcrübənin bilikləri ola bilər. Bu məlumatlar ümumiyyətlə ixtira üçün ərizə verildiyi zaman verilən təsvirə daxil edilə bilməz. Çünki görüşün ilk mərhələsində yalnız laboratoriya ya da pilot tətbiqlərlə məhdud

çalışılmış və yeni əlavə məlumata hələ ulaşılammamışdır; ya da kəşflə əlaqədar ən üst səviyyəyə çatıldığında know-how ya da ticarət sirr olaraq adlandırılacaq bu yeni məlumat kommersiya dəyəri üstün bir ünsür olaraq ortaya çıxmışdır.

Know-how ya da ticarət sirr növündən bir məlumat, digər fikri haqq sahələrinə mövzu ola biləcək görüş ya da bacarıqları tamamilə müstəqil məlumat olaraq da kommersiya bir dəyər meydana gətirə bilər. Zamanla məhdud qorunmadan çox vaxtda sonsuz qorunma təmin etmək daha münasibdirsə, məlumat ticarət sirri kimi qorunur.

Belə bir seçim edərkən nəzərə alınacaq bəzi şeylər;

- Tutulacaq məlumatlar aşağı kommersiya dəyəri olduğunda, ərizəçinin patent almaq və ya qeydiyyatla alınma haqqını ödəyə bilməyəcəyi hesab edilə bilər,
- Söz mövzusu məlumatların kommersiya dəyəri beş ildən az müddətdə itkin olacağı düşünülür,

Əgər belə məlumatlar sənəddə açıqlanarsa, eyni sahədə bir addım sonradan ixtiralar üçün əsas ola bilər.

Bu halda seçmək üçün iki yol vardır;

Patent tətbiqi ilə gələcək inkişaf baxımından əsas ixtirayı qorumaq üçün, açıqlanmamış gizli məlumatı sirr olaraq saxlamaq və bu məlumatdan müstəqil olaraq başqalarının eyni ya da bənzər kəşfləri və buna söykənən yeni kəşfləri zaman içində ortaya qoymalarının riskini gözə almaq. Belə bir risk nəzərə alındığında, gizli məlumatların bir gün kommersiya dəyəri ola bilməyəcəyi aydın olmalıdır.

Mövcud gizli məlumatlar "əks mühəndislik" yolu ilə asanlıqla əldə edilsə, patent ərizəsi doğru seçimdir. Gizli saxlanılan məlumatların gizliliyi yalnız "ters mühəndislik" prosesi başa çatana qədərdir.

"Tərs mühəndislik" vasitəsi ilə məlumat əldə etmək mümkün olmadıqda və məlumatın gizli qalma ehtimalı yüksəkdirsə o zaman ticarət sirlərini gizlətmək üçün doğru seçimdir.

"Tərs mühəndislik" üsulu ilə asanlıqla əldə edilə bilməyən məlumatlar üçün patent ərizəsi verildikdə, rəqiblər və toplantılarla ətraflı təqdim edilir. Bu halda,

rəqiblər patentlə əhatə olunmur, məhsula kommersiya rəqibini yaradan bir başqa məhsulla bazarda gedə bilərlər. Məxfilik saxlanarsa, rəqabət məhsulu istehsal olunma ehtimalı həm aşağı, həm də istehsal xərcləri xeyli yuxarı olacaqdır.

3.3. Böhranlı vəziyyətdə və risk şəraitində firmanın maliyyə təhlükəsizliyinin təmini yolları

3.3.1. Maliyyə Təhlükəsizliyini Təyin Edən Analizlər

Ölkədədəki iqtisadi vəziyyəti əks etdirən bir sıra statistik məlumatlar vasitəsi ilə maliyyə vəziyyəti haqqında həm ümumi bir nəticə, həm də ayrı ayrı iqtisadi sahələrdəki vəziyyətlər barədə bir nəticə əldə etmiş olarıq. Azərbaycanın maliyyə vəziyyətinin hansı durumda olduğu və maliyyə təhlükəsizliyi baxımından göstəricilərin qənaətbəxş olub olmadığını anlamaq üçün son 10 ilin statistikasını analiz edib nəticələr çıxardıq. Analiz zamanı ilkin mərhələdə dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri, əhalinin gəlirləri və xərcləri nəzərdən keçiriləcəkdir.

Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri statistikasını hər hansı bir iqtisadiyyatın dəyərləndirilməsi zamanı ilkin göstərici hesab olunsada bu göstəricilər iqtisadiyyatın əsl durumunu anlamaq üçün yetərli deyildir. Bu baxımdan ilkin mərhələdə ümumi iqtisadi analiz zamanı sadəcə bu statistika ilə kifayətlənmirik. Əhalinin Gəlirləri və xərclərini əks etdirən statistika bizə maliyyə hərəkətlərinin ikinci tərəfini göstərəcəkdir.

İkinci mərhələdə, istehlak qiymətlərinin ümumi səviyyəsinin göstəriciləri nəzərdən keçiriləcəkdir. Bu göstəricilər bizə illik inflyasiya dərəcəsini də göstərmiş olacaq. Növbəti analizimiz fərqli iqtisadi subyektlərin mənfəət-zərər məlumatları ətrafında olacaq. Ölkədəki iqtisadi subyektlərin fəaliyyəti dövründə mənfəət və zərərlərini əks etdirən göstəricilər isə bizə ümümlərdə sahibkarlığın vəziyyətini daha aydın nümayiş etdirəcəkdir.

Maliyyə təhlükəsizliyinin təmini və idarə olunması baxımından sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin vacibliyini nəzərə olaraq sığorta bazarının həcmi və maliyyə göstəricilərinin analizi üçüncü mərhələdə baş tutacaqdır.

3.3.1.1. Dövlət Büdcəsinin Gəlir və Xərcləri

Dövlətin sosial-iqtisadi funksiyalarının həyata keçirilməsində dövlət büdcəsinin xüsusi rolu vardır. Dövlətin siyasi, iqtisadi, sosial və digər çoxşaxəli vəzifələrinin yerinə yetirilməsi yalnız dövlət büdcəsi vasitəsilə maliyyələşir. Büdcə anlayışı müxtəlif mənalarda işlədilir, dövlət, ailə, yerli, şəxsi və s. ümumiyyətlə, büdcə pul gəlirləri hesabına formalaşır. Büdcə müəyyən dövr ərzində dövlətin, müəssisə və təşkilatın, ailə və ayrı-ayrı şəxslərin pul gəlirləri və xərcləri balansıdır (planıdır). Yaradılan hər bir büdcənin öz həcmi, mənbələri, məqsədi və yerinə yetirdiyi funksiyası vardır. Bunlar içərisində formalaşma mənbələrinə, həcminə və xərc istiqamətlərinin səviyyəsinə görə dövlət büdcəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət büdcəsi öz maddi məzmununa görə dövlətin başlıca mərkəzləşmiş pul vəsaitləri fondudur. Yəni, dövlət büdcəsi müəyyən dövr ərzində (məsələn, bir il ərzində) ölkədə geniş təkrar istehsalı təmin etmək, insanların maddi və mənəvi tələbatlarını, dövlətin zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün yaranan mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondudur. Aşağıdakı cədvəldə 2012-2017 ci illər arasındakı dövlət gəlirləri əks olunmuşdur. Bu statistika üzərindən iqtisadiyyatın ümumi sabitliyi və maliyyə təhlükəsizliyinin idarə olunması haqqında ilkin təsəvvür əldə etmiş olacağıq. Cədvəldə məbləğlər milyon manatla ifadə olunmuşdur.

Cədvəl 2. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri [68].

Göstərici	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Gəlirlər - cəmi (mln.manat)	17281,5	19496,3	18400,6	17498	17505,7	16516,7
Əlavə dəyər vergisi (mln.manat)	2366,9	2710	3119,6	3454,7	3623,5	3668,6

Aksiz vergisi (<i>mln.manat</i>)	531,5	593,3	797,3	647,8	625,1	612,6
Mənfəət vergisi (<i>mln.manat</i>)	2252	2374,8	2302,7	2211,1	1983,2	2285,9
Torpaq vergisi (<i>mln.manat</i>)	30,6	33,1	35,4	48,7	50,3	50,4
Əhalidən tutulan gəlir vergisini (<i>mln.manat</i>)	813	859,7	980,3	982,5	1145,7	1040,3
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər (<i>mln.manat</i>)	592,5	675,2	684,7	934,5	861,2	903
Əmlak vergisi (<i>mln.manat</i>)	105,1	125,1	141,3	148,2	174,7	178,6
Sair gəlirlər (<i>mln.manat</i>)	157,6	161,5	192,7	247,7	457	505,7
Digər gəlirlər (<i>mln.manat</i>)	10306,5	11842,1	10030,4	8706,7	8474,7	7160,5
Mədən vergisi (<i>mln.manat</i>)	125,8	121,5	116,2	116,1	110,3	111,1

Cədvəldə dövlət gəlirlərinin 2014 cü ildə və 2017 ci ildə əvvəlki ilə nisbətən azaldığı müşahidə olunur. Bu azalmanın isə biləvasitə digər gəlirlər qismində yer alan məbləğin azalması ilə əlaqəli olduğunu müşahidə edirik. Vergi subyektli olan gəlirlərdə davamlı artım olması iqtisadiyyatımızın bu sahədə maliyyə təhlükəsizliyi baxımından problemlərinin olmadığını göstərir. Digər gəlirlər qismində yer alan məbləğlər 2015 ci ildən başlayaraq aşağı olması həmin il Azərbaycan manatının üzən

məzənnəyə keçməsi ilə əlaqəlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatının uzun zaman periodunda düşünülmüş inkişaf planına əsasən devalvasiya tətbiq edilərək milli pul vahidimiz olan manat xarici valyutalara nisbətən aşağı salındı və bu prosesin təhvlərini ən çox turizm sektorunda görürük.

Dövlət gəlirlərini əks elətdirən cədvəlimizi analiz zamanı illik gəlirlərimizin nisbətən stabil artımla bir birini izləyən illərdə davam etdiyini, gəlirlərdə azalmaların 2015 ci ildə baş verdiyini müşahidə edirik. Bu hal həmin ildə manat məzənnəsi nin ilk dəfə üzən məzənnə ilə tənzimlənməsi prosesi ilə əlaqəlidir. Bu zaman iqtisadi durğunluq olmuşdur və nəticədə həmin il dövlət gəlirlərində azalma müşahidə olunmuşdur.

Aşağıdakı cədvəldə isə dövlət xərcləri əks olunmuşdur:

Cədvəl 3. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri [68].

Göstərici	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İqtisadiyyata (<i>mln.manat</i>)	6960,7	8207,5	7598,7	6408,8	4124	4394,3
Təhsilə (<i>mln.manat</i>)	1453,2	1437,7	1553,9	1605,1	1754,4	1742,8
Səhiyyəyə (<i>mln.manat</i>)	609,4	618,9	665,3	708,2	702,5	704,7
Elmə (<i>mln.manat</i>)	116,7	117	124,2	113,2	110,2	109,8
Qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli idarəetmə orqanlarının saxlanılmasına (<i>mln.manat</i>)	342,3	349,3	449,7	430,9	470,1	552,2
Profisit,kəsir (<i>mln.manat</i>)	135	352,8	308,4	286,5	245,6	1021,3
Mədəniyyət, incəsənət və kütləvi informasiya	240,8	274,9	294	272,4	687,4	253,3

vasitələrinə və idmana (<i>mln.manat</i>)						
Sosial müdafiyyəyə və təminatına (<i>mln.manat</i>)	1769,5	1750,3	1971,2	1857,2	2645,2	2350,2
Hüquq-mühafizə.məhkəmə və prokurorluğun saxlanılmasına (<i>mln.manat</i>)	929,2	1049,3	1103,6	1105,7	1117,1	1177,5
Dövlətin xarici borclarının ödənilməsinə (<i>mln.manat</i>)	185,9	617,3	359,3	632,6	1472,5	0
Dövlətin daxili borclarının ödənilməsinə (<i>mln.manat</i>)	26,5	110,9	19,6	71,8	296,6	0
Sair xərclər (<i>mln.manat</i>)	4782,2	4610,2	4569,5	4578,6	4371,3	6253,2
Xərclər-cəmi (<i>mln.manat</i>)	17416,5	19143,5	18709	17784,5	17751,3	17538

Dövlət xərclərini analiz edən zaman fərqli sahələrə ayrılan fərqli məbləğlər görürük. İlk növbədə analiz üçün maraqlı olan əsas hissəyə, dövlətin xarici borclarını ödəmək üçün çəkdiyi xərclərə nəzər yetirək. Burada ən çox borc ödənişimiz 2016 cı ildə baş tutmuşdur. Əvvəlki illərdə isə borc ödənişlərimiz maksimum 632 milyon 600 min manat təşkil etmişdir. İqtisadi vəziyyət haqqında bu cədvəldə ayrılan xərclərdən nəticə çıxararaq məlumat almaq istəsək görürük ki, büdcədən elm, təhsil, mədəniyyət, sosial müdafiyyə və sair zəruri sahələrə çədiyi xərclərdən sonra öz borclarını ödəmək üçün vəsaitinin kifayət qədərdir. Maliyyə

təhlükəsizliyini düzgün idarə etmək üçün borclarımızı ödəmə qabiliyyətimizi diqqət mərkəzində saxlamaq və yarana biləcək risklərdən qorunmalıyıq. Bunun üçün statistik məlumatların dərin analizi vacibdir.

3.3.1.2. Əhalinin Gəlirləri və Xərcləri

Əhalinin maliyyə vəziyyəti iqtisadiyyatımıza biləvasitə təsir edən amillərdəndir. Ölkədəki maliyyə alətlərindən istifadə siyasəti əhalinin iqtisadi aktivliyini yönləndirir. Əhalinin gəlirlərində yüksəlmə baş verməsi vergilərdəki güzəştlərdən, ölkədəki isthesal həcmnin genişlənməsindən və sair xəbər verir. Gəlirlərdəki ümumi azalma isə bizə həmin ölkədəki iqtisadiyyatın kiçilməsindən xəbər verir. Bu dövlətin vergi siyasəti ilə də əlaqəli ola bilər. Bu səbəbdən də statistik məlumatları analiz edərkən bir neçə göstəri ilə analiz aparmaq lazımdır ki, daha dolğun nəticə əldə edilsin. Aşağıdakı cədvəldə əhalinin illik gəlir xərc göstəriciləri əks olunmuşdur:

Cədvəl 4. Əhalinin Gəlirləri və Xərcləri [68].

Göstərici	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Gəlirlər-cəmi (<i>mln.manat</i>)	34770	37562	39472	41745	45395	49163
İlkin gəlirlər (<i>mln.manat</i>)	31181	33830	35363	37471	40801	44201
İşçilərə əmək ödənişləri (<i>mln.manat</i>)	9224,9	10333	10776	11037	11781	12393
Sahibkarlıq fəaliyyətindən gələn gəlirlər (<i>mln.manat</i>)	21141	22545	23376	25317	27858	30902
Mülkiyyətdən gələn gəlirlər (<i>mln.manat</i>)	815,7	951,5	1211,4	1116,8	1161,5	905,3
Alınmış cari və əsaslı transferlər (<i>mln.manat</i>)	3588,1	3732	4108,8	4273,6	4594,6	4962,2
Xərclər-cəmi (<i>mln.manat</i>)	24564	28021	30800	34963	39775	45153
Son istehlak xərcləri (<i>mln.manat</i>)	21390	24150	26583	30595	35197	40120

Ödənilən cari transferlər (<i>mln.manat</i>)	2872,7	3370,5	3528	3544,8	3935,8	4179,6
Qənaətlər (<i>mln.manat</i>)	10206	9540,8	8672,6	6781,4	5620,1	4010,4
Qeyri-maliyyə aktivlərinin yığımı (<i>mln.manat</i>)	1593,6	1921,9	2243,1	2171,7	1186,9	1304,8
Maliyyə aktivlərinin yığımı (<i>mln.manat</i>)	8611,9	7618,9	6429,5	4609,7	4433,2	2705,6
Əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirləri (<i>manat</i>)	3789,3	4040,3	4192,4	4380,7	4710,1	5050,5

Bu statistikalarda göründüyü kimi əhalinin gəlirləri və həmçinin xərcləri təbii olaraq inflyasiyanın da təsiri ilə bir öncəki ildən artıq məbləğdir. Ümumiyyətlə götürdükdə xərclər və gəlirlərin artımı inkişafda olan iqtisadiyyatın göstəricisidir. Əhalinin gəlir və xərclərində müşahidə olunan azalma halında artıq iqtisadi durğunluq (*recession*) haqqında danışmaq olar. Cədvəldə qənaətlər statistikasına bizə maliyyə təhlükəsizliyi mövzusunda əhalinin ümumi illik maliyyə aktivlərini hansı miqdarda qənaətə çevirdiyini və bunu başqa illərlə müqayisə edib bir nəticəyə gəlmək imkanı verir. Cədvəldən görünən məbləğlər hər il ortalama 1 milyard həcmində azalmışdır. Buradan çıxarılan nəticə əhalinin investisiya etmə meyilliliyinin artdığını göstərir. Bu illər ərzində ölkədə sahibkarlıq ilə məşğul olmağın asanlaşdırılması, sahibkarlıq məsələlərində qanuni sadələşdirilmələr nəticəsində əhalidə qənaət yox investisiya etmə meyilləri artmışdır.

3.3.1.3. İqtisadiyyatın ayrı ayrı sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin mənfəət göstəriciləri

Analizin birinci mərhələsində maliyyə təhlükəsizliyini maraqlandıran makro göstəricilərə nəzər yetirildi və ölkə iqtisadiyyatının ümumi vəziyyəti haqqında bir anlayış əldə edildi. İkinci mərhələdə iqtisadiyyatımızın inkişafını təyin edən subyektlərin zərər və mənfəətləri, onların zərər və mənfəətlərinin ÜDM dəki xüsusi

çəkisi analiz ediləcək və bu məbləğlərdən yola çıxaraq bir təsəvvür əldə ediləcək. Aşağıdakı cədvəldə sənayenin fərqli sahələrində yaranan mənfəətlər əks olunmuşdur: Cədvəl 5. İqtisadiyyatın ayrı ayrı sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin mənfəət göstəriciləri [68].

Göstərici	2012	2013	2014	2015
Mənfəət - cəmi (milyon manatla) (mln.manat)	26462,6	25636,5	23210	16713,8
Mənfəət - mədənçıxarma sənayesi (milyon manatla) (mln.manat)	21991,5	21791,1	18737	12522,6
Mənfəət - emal sənayesi (milyon manatla) (mln.manat)	1748,1	1638,6	2075,5	1849
Mənfəət - elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi (milyon manatla) (mln.manat)	682,7	378,4	348,1	137,3
Mənfəət - kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı (milyon manatla) (mln.manat)	27,9	28,2	23,3	23
Mənfəət - nəqliyyat (milyon manatla) (mln.manat)	125,3	132	128,4	186,8
Mənfəət - poçt və rabitə (milyon manatla) (mln.manat)	396,6	397,5	443,9	364,3
Mənfəət - tikinti (milyon manatla) (mln.manat)	548	455,4	488,2	786,7
Mənfəət - mehmanxana və restoranlarda xidmətin göstərilməsi (milyon manatla) (mln.manat)	41,2	46,7	31,7	20
Mənfəət - təhsil, səhiyyə, kommunal, sosial və fərdi xidmətlərin göstərilməsi (milyon manatla) (mln.manat)	537,5	615,6	694,6	594,7

Sənaye-cəmi (mln.manat)	24422,3	23808,1	21169,2	14508,9
Ticarət-cəmi (mln.manat)	189	134,6	219,6	202,9
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti (mln.manat)	344,8	377,4	441,1	368,6

Bu statistikaları analiz edərkən ümumi mənfəətlərdəki illik azalmaları görürük. Bu azalmalar iqtisadiyyatımızın fərqli sahələrində fəaliyyət göstərən sektorların ümumi mənfəətlərinin cəminin azalmasını göstərir. Bu azalma 2012 ci ildə 1 milyard manata yaxın idisə, 2015 ci ildə artıq ötən ilə nisbətən 6 miyarddan çox azalma müşahidə olunur. Bu nəticələr sektorlarda fəaliyyət göstərən ayrı ayrı müəssisələrin maliyyə təhlükəsizliyinin idarə edilməsi yönündə problemlərinin olduğunu və maliyyə stabilliyini saxlaya bilmədiklərini aydın göstərir.

Sektorların ayrı ayrı göstəriciləri də ümumi göstəricilərin illik azalma tempinə oxşar artaraq azalmışdır. Azalan mənfəətlərdə kəskin azalmalar əksər sektorlarda 2015 ci ildə baş tutmuşdur. Hər sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlərin özünə məxsus maliyyə təhlükəsizliyi strategiyaları olduğunu nəzərə alsaq, mənfəətlərdəki azalmaların baş tutmasını ümumi iqtisadi vəziyyət ilə əlaqələndirmək olar.

Tikinti sektorundakı şirkətlərdə cədvəldəki digər sektorların əksinə, mənfəət artımı müşahidə olunur. Bu sektordakı şirkətlərin 2015 ci ildə bütün sektorların mənfəətlərinin kəskin azalmasına baxmayaraq mənfəətləri artmışdır. Tikinti sektorundakı bu mənfəət artımını həmin ill əmlak sektorundakı canlılıq ilə əlaqələndirilməlidir.

3.3.1.4.İqtisadiyyatın ayrı ayrı sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin zərər göstəriciləri

Maliyyə təhlükəsizliyinin idarə edilməsi yönündə bu cədvəldəki göstəricilər analizimizin missiyasına daha çox tövhə verəcəkdir. Fərqli sektorlardakı şirkətlərin zərərləri bizə sektorun durumunu və oradakı riskin səviyyəsini nümayiş etdirmiş olur. Maliyyə təhlükəsizliyinin idarə edilməsi problemləri içərisində həmin bu sektorlara

məxsus şirkətlərin geniş yer verdikləri məqamların olması şübhəsizdir. Xüsusi ilə tikinti sektorunda zərər edən şirkətlər bir öncəki cədvəldən anladığımız kimi sektor üçün mənfəətlərin bol olduğu bir dövrdə zərər etmiş sayılır və bu da şirkətlərin daxili maliyyə siyasətlərindən asılı olduğunu, maliyyə təhlükəsizliyi problemlərinin ortada olduğunu göstərir. Aşağıdakı cədvəl iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarında fəaliyyət göstərən şirkətlərin zərərlərini göstərir:

Cədvəl 6. İqtisadiyyatın ayrı ayrı sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin zərər göstəriciləri [68].

Göstərici	2012	2013	2014	2015
Zərər-cəmi (mln.manat)	1385,2	1634,8	1910,4	2707
Zərər-mədənçıxarma sənayesi (mln.manat)	465,3	585,6	441	622,6
Zərər-emal sənayesi (mln.manat)	366,1	265,4	445,7	468,9
Zərər-elektrik enerjisi,qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi (mln.manat)	102,3	219,3	385,2	387,1
Zərər-kənd təsərrüfatı, ovculuq və meşə təsərrüfatı (mln.manat)	10,8	12,3	17,5	19,1
Zərər-nəqliyyat (mln.manat)	83,4	103,7	113,2	135,1
Zərər-poçt və rabitə (mln.manat)	46	56,7	60,8	79,8
Zərər-tikinti (mln.manat)	41,8	164,1	179,3	230,4
Zərər-topdan və pərakəndə ticarət, avtomobillərin məişət məmulatlarının və yaxşı istifadə əşyalarının təmiri (mln.manat)	79,2	115,4	116,2	131,6
Zərər-mehmanxana və restoranlarda xidmətin göstərilməsi (mln.manat)	7,2	15,1	14,1	47,1
Zərər-daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar icarə və istehlakçılara xidmət göstərilməsi (mln.manat)	14,7	10,7	12,6	32,2
Zərər-təhsil səhiyyə kommunal sosial və	168,4	86,5	124,8	86,5

fərdi xidmətlərin göstərilməsi (mln.manat)				
Zərər-sənaye-cəmi (mln.manat)	933,7	1070,3	1271,9	1478,6
Zərər-ticarət-cəmi (mln.manat)	79,2	115,4	116,2	131,6
Zərər-maliyyə fəaliyyəti (mln.manat)	76,4	10,8	27,4	466,6

Cədvəldən ümumi çıxarılacaq nəticə zərərlə işləyən müəssisələrin nəzərə alındığı bütün sektorlarda son dövrlərdə hər il müşahidə olunan bir zərər artımı müşahidə olunur. Zərərlə işləyən müəssisələrin 2012 ci ildən başlayaraq çoxaldığını və maliyyə təhlükəsizliyinin idarə edilməsi baxımından bir boşluq olduğunu görürük. Ayrı ayrı sektordakı vəziyyətə nəzər salsaq görürük ki, təhsil, səhiyyə, kommunal, sosial xidmətlərin göstərilməsi sektorundan başqa bütün sektorlarda xüsusi olaraq maliyyə fəaliyyəti ilə məşğul olan şirkətlərin zərərləri 2015 ci ildə kəskin artmışdır (zərərlə işləyən müəssisələrdən söhbət gedir). Buna səbəb isə böhran və ya başqa şəraitlərdən asılı olmayaraq bu sektorlarda maliyyə təhlükəsizliyi problemləri az yaşanır. Bunun əksinə maliyyə sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin böhrandan və ya hər hansı bir maliyyə hadisəsindən təsirlənmə dərəcəsi çox yüksəkdir. Cədvəldə ən son sırada yerləşən maliyyə sektorunun tərkibindəki müəssisələrin zərərlərini göstərən rəqəmlər birdən birə 2015 ci ildə kəskin artaraq 27.400000 manatdan 46.6600000 manat həcminə qədər artmışdır. Zərərlərdəki bu artım həmin il baş verən ölkə iqtisadiyyatındakı ciddi dəyişikliklər idi. Həm neft qiymətlərindəki kəskin ucuzlaşma, həm də devalvasiyaya gedilməsi 2015 ci ili maliyyə fəaliyyəti göstərən qurumların kabus ili kimi qələmə verməyi əsaslandırır. Maliyyə təhlükəsizliyinin idarə edilməsində effektivlik əldə edən maliyyə sektorunun müəssisələri bu durumdan çox da yara almadan qurtulanlardır. Maliyyə təhlükəsizliyinin idarə edilməsi tərkibində bankların uzunmüddətli kredit portföyündən tutmuş, minimum sərmayə kapitalı kimi bütün məsələlər daxildir.

Bankların bu tip böhran şəraitlərindən zədə almadan və ya minimum zərərlə çıxmaqlarını təmin etmək üçün maliyyə təhlükəsizliyinin idarə edilməsi problemlərindən biri də minimum sərmayə həddinin qoyulmaması ola bilərdi. Sərmayə artımını sonradan təşkil edə bilən banklar fəaliyyətinə davam edə bilsələr

də, böhran nəticəsində bağlanan banklar iqtisadi durumu daha pis vəziyyətə qoyur. Maliyyə problemləri daha da çoxalaraq qarışıq bir vəziyyət almamsı üçün maliyyə təhlükəsizliyinin bir tədbiri olan sərmayə kapitalı həddi qoyulması dövlətin müdaxiləsi nəticəsində baş verir.

Cədvəldə zərərlərdəki artışıları maliyyə sektorundan başqa ən qabarıq ticarət, sənaye və tikinti sektorlarında görünməkdədir. Buna səbəb kimi də bu sektorların sırf bank sektoru ilə əlaqəliliyi və iqtisadiyyatdakı canlanma və durğunluqla biləvasitə təsirlənməsidir.

3.3.1.5. Sığorta bazarının həcmi və maliyyə göstəriciləri

Sığorta bazarının həcmi və sığorta şirkətlərinin vəziyyəti barədə cədvəlimizdəki rəqəmlər təsəvvür yaradır. Aşağıdakı cədvəldə sığorta sektorunun maliyyə göstəriciləri əks olunmuşdur:

Cədvəl 7. Sığorta bazarının həcmi və maliyyə göstəriciləri [68].

Göstərici	2012	2013	2014	2015
Sığorta müəssisələrinin - balans mənfəəti (zərəri) (min manatla) (<i>mln.manat</i>)	46302.7	69004.4	71737.2	144162.1
Sığorta müəssisələrinin gəlir-cəmi (min manatla) (<i>mln.manat</i>)	346205.8	452286	506529.2	660032.4
Sığorta müəssisələrinin xərc-cəmi (min manatla) (<i>mln.manat</i>)	98583.9	383281.7	434792	515870.3
Sığorta haqları-cəmi (min manatla) (<i>mln.manat</i>)	310535.8	0	476897.4	481452.6
Sığorta haqları - könüllü sığorta üzrə (min manatla) (<i>mln.manat</i>)	189511.3	263952.8	300012.3	286769.6
Sığorta haqları - icbari sığorta üzrə (min manatla) (<i>mln.manat</i>)	121024.5	0	176885.1	194683
Sığorta ödənişləri - cəmi (min	105982.4	0	171728.3	184064

manatla) (<i>mln.manat</i>)				
Sığorta ödənişləri - icbari sığorta üzrə (min manatla) (<i>mln.manat</i>)	26461.8	46107.9	49635.8	54145.8
Sığorta ödənişləri - könüllü sığorta üzrə (min manatla) (<i>mln.manat</i>)	79520.6	89515.7	122092.5	129918.2

Sığorta müəssisələrinin balans mənfəətləri, istər könüllü istərsə də icbari sığortadakı sığorta ödənişləri hər il artmışdır. Bu artımlar sektorun genişləndiyinin bariz nümunəsidir. Azərbaycanda sığorta sektoru hal hazırda potensialının çox aşağı həddindədir. Bu sektorun inkişafı sırf maliyyə təhlükəsizliyinin idarəsi üzrə iqtisadi tədbirlərin daha ciddi formada qəbul olunması ilə əlaqəlidir. Məsələn, son dövrlərdə banklara qoyulan əmanətlərin sığortalanması fonunda artımların olması həm bankların maliyyə təhlükəsizliyinə nəzarəti, həm də insanların banklara olan inamının azalması ilə daha geniş vüsət almışdır.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda korporativ şirkətlərdə maliyyə təhlükəsizliyinin vəziyyəti haqqında ümumi təsəvvür yaranması və fərqli sektorlardakı maliyyə durumlarını analiz edilməsi baxımından yuxarıdakı analizlər Azərbaycandakı maliyyə subyektlərinin son illərdəki vəziyyəti ətrafında məlumatlar verir. Analizlər Statistika komitəsinin hesabatları əsasında əldə edilən göstəricilər vasitəsi ilə aparılmışdır. Analizlərin ümumi şərhini versək, böhran zamanında bir çox sektorda xüsusi ilə bank sektorunda maliyyə zərərləri müşahidə olunur. Bu zərərlərin normaldan çox olması həmin sektorlarda fəaliyyət göstərən şirkətlərin maliyyə təhlükəsizliyinin idarəsi baxımından problemlərinin olduğunu sübut edir.

Beləliklə, bizim tədqiqat müəssisənin maliyyə təhlükəsizliyinin ölçülməsi üçün göstəricilər sisteminin ən azı aşağıdakı əsas tədqiqat sahələrini əhatə edir: maliyyə-iqtisadi fəaliyyətin analizi, əməliyyat təhlili, pul vəsaitlərinin hərəkəti təhlili və müəssisə riskli biznes fəaliyyəti. Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq maliyyə təhlükəsizliyi səviyyəsində ümumi rəy üçün müəssisənin xüsusiyyətlərinə əsasən tədqiq edilmiş əsas göstəricilərin siyahısı və ümumiləşdirilmiş integral indeksinin hesablanması təklif olunur.

Ədəbiyyat Siyahısı

Kitablar

1. Amosov O., 2011. Finansova bezpeka pidpryyemstva v suchasnykh ekonomichnykh umovakh: teoretychnyy aspekt. Problemy ekonomiky, 4, 76-80.
2. Aref'yeva O., Kuzenko T., 2009. Ekonomichni osnovy formuvannya finansovoyi skladovoyi ekonomichnoyi bezpeky. Aktual'ni problemy ekonomiky, 1 (91), 98-103.
3. ARSLAN İ. Hakkı, "Tasarruf Mevduatının Sigortalanması", Mevduat Sigortası, (Der.: İAV), İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayını, İstanbul, 1999.
4. BARTH James R.- CAPRIO Jr. Gerard- LEVINE Ross, "Banking Systems Around the Globe: Do Regulations and Ownership Affect Performance and Stability?", Prudential Supervision: What Works and What Doesn't, (Der.: Friedric S. Mishkin), University of Chicago Press, 2001
5. Baranovs'kyi O. I., 2004. Finansova bezpeka v Ukrayini (metodolohiya otsinky ta mekhanizm zabezpechennya). KNTEU. Blank I.A., 2013. Upravlenie finansovoj bezopasnost'ju predpriyatija.
6. Renee Courtois Halltom, "Out From Shadows The Run On Shadow Banking System and A Framework For Reform", Region Focus, 3rd Quarter, 2010 Q3
7. C. Bulut, E.Süleymanov, "Dövlət Maliyyəsi", "Qafqaz universiteti" nəşri Bakı, 2011.
8. ÇOLAK Nusret İlker, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu ve ABD Örneği, Seçkin Yayınları, Ankara, 2003.
9. DİKMEN M. Orhan, Mevduat Sigortası, (Der.: İAV), İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayını, İstanbul, 1999.
10. Demirgüç-Kunt Aslı, Huizinga Harry, "Market Discipline and Financial Safety Net Design", World Bank, Development Research Group, Finance, 1999.

11. Deregözü, Rıfat, "Elektronik Bankacılıkta Güvenlik Sorunları ve Türkiye Bankacılık Sistemi Kapsamında Düzenleyici Otorite Açısından Temel Önlem Önerileri", BDDK Uzmanlık Tezi, Ankara 2004.
12. Dmytriiev I.A. Vyznachennya pereliku skladovykh ekonomichnoyi bezpeky pidpryyemstva [On-line]. Access mode: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Emp/2011_23_1/33DmBl.htm
13. Eugene F. Brigham, Michael C. Ehrhardt, 2013. Financial Management - Theory & Practice - 14th Edition. European convention on certain international aspects of bankruptcy ETS - No. 136, Istanbul, 5.VI.1990
14. Horyacheva K., 2003. Finansova bezpeka pidpryyemstva, sutnist' ta mistse v systemi ekonomichnoyi bezpeky. Ekonomist, 8, 65-67.
15. Hospodars'kyy kodeks Ukrayiny vid 16.01.2003 # 436-IV [On-line]. Access mode: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
16. GAO (General Accounting Office), Mevduat Sigortası: 6 Yabancı Sistemin Gözden Geçirilmesi, [GAO/NSIAD-91-104], (Çev.: N. Taşkın-H. Kars), BDDK, Ankara, 1991.
17. GARCIA Gillian, Deposit Insurance: Actual and Good Practices, IMF Occasional Paper, No:197, Washington DC, 2000
18. Gary Gorton and Andrew Metrick, "Regulating The Shadow Banking System", Brookings Papers on Economic Activity, Fall 2010
19. GOODHART Charles A.E., The Organisational Structure of Banking Supervision, Financial Stability Institute Occasional Papers No. 1, Bank for International Settlements Basel, Switzerland, 2000.
20. Jarochkin V. I., Buzanova Ja. V., 2005. Osnovy bezopasnosti biznesa i predprinimatel'stva. M., Mir, . Krutov V. V., Pryhunov P. Ya., Zakharov O. I., Lipkan V. A. ta in., 2008. Slovnyk terminiv ta vyznachen' nederzhavnoyi systemy bezpeky Ukrayiny.
21. Kenneth Jones, Barry Kolatch, "The Federal Safety Net, Banking Subsidies, and Implications for Financial Modernization", FDIC Banking Review

22. Kuzenko T. B., Martyusheva L. S., Hrachov O. V., Lytovchenko O. Yu., 2010. Finansova bezpeka pidpryyemstva: navchal'nyy posibnyk. Kharkiv, Vyd. KhNEU.
23. Kyrychenko O. A., 2009. Vdoskonalennya upravlinnya finansovoyu bezpekoyu pidpryyemstv v umovakh finansovoyi kryzy. Finansovye rynki i cennye bumagi, 16, 22-28.
24. Lazareva A. P. Finansovo-ekonomichna bezpeka pidpryyemstva ta mekhanizm yiyi zabezpechennya [On-line]. Access mode: http://konferentsyya.com.ua/files/image/konf_13/doklad_13_7_28.pdf
25. Llewellyn, David T., "Financial Regulation: A Perspective from the United Kingdom", Journal of Financial Services Research, 17:1, 309-317, 2000.
26. Maslou A. H., 2003. Motivacija i lichnost'. Spb., Piter.
27. Matviychuk L., 2009. Kontseptual'ni aspekty finansovoyi bezpeky pidpryyemstva. Naukovyy visnyk Donbasu, 4 (18), 133-136.
28. Mesjasz, Czeslaw, "Ekonomik Güvenlik", Uluslararası İlişkiler, Cilt 5, Sayı 18 (Yaz 2008).
29. Medvedyeva I. B., Pohosova M. Yu., 2011. Diahnostuvannya bezpeky promyslovoho pidpryyemstva u tryrivneviy systemi finansovykh vidnosyn. Kharkiv, Vyd. KhNEU.
30. Medvedyeva I.B., 2014. Finansova bezpeka sub"yekta hospodaryuvannya v konteksti natsional'noyi bezpeky u finansoviy sferi [On-line]. Access mode: <http://elibrary.ru/item.asp?id=21309581>
31. Mel'nyk L. H. ta in., 2004. Ekonomika pidpryyemstva. Sumy, VTD «Universytet·s'ka knyha».
32. Məmmədov Z.F. Qlobal maliyyə böhranı və dövlət idarəçilik sistemində antiböhran siyasət, Azərbaycan, Bakı, 04 iyun 2010
33. Mohylina L., 2014. Naukovo-metodychni zasady otsinyuvannya rivnya finansovoyi bezpeky promyslovykh pidpryyemstv Ukrayiny. Aktual'ni problemy ekonomiky, 1 (151), 203-209.

34. Mohylina L., 2014. Systema zahroz finansoviy bezpetsi suchasnykh pidpryyemstv [On-line]. Access mode: http://nbuv.gov.ua/jpdf/eui_2014_1_72.pdf.
35. Muntiyan V. I., 1999. Ekonomichna bezpeka Ukrayiny. K., KVITs.
36. Oatley, Thomas, "The Dilemmas of International Financial Regulation", Regulation, Volume 23, No. 4, 2000.
37. Papehin R. S., 2007. Indikatory finansovoy bezopasnosti predpriyatij. Volgograd: Volgogradskoe nauchnoe izd-vo.
38. Pokropyvnyy S.F. ta in., 2001. Ekonomika pidpryyemstva. K., Vyd-vo KNEU.
39. Proyda-Nosyk N., 2011. Sutnist' finansovoyi bezpeky sub'yektiv pidpryyemnytstva ta yiyi rol' v zabezpechenni natsional'noyi ekonomichnoyi bezpeky. Visnyk ZhDTU, 1 (55), 340-342.
40. Richard A. Brealey, Steward C. Myers, Alan J. Marcus, 2007. Solution to Corporate Finance. McGraw-Hill.
41. Rodionov O. V., Spivak S. I., Tertychna N. V., Bondarenko O. S., Popovychenko H. S., Man'ko I. M., 2011. Formuvannya finansovoyi bezpeky pidpryyemstva. Luhans'k, Vyd-vo «Noulidzh».
42. Ross S., 2000. Osnovy korporativnykh finansov. M., Laboratorija bazovykh znanij.
43. Shelest V., 2009. Upravlinnya finansovoyu bezpekoyu dovirchoho pidpryyemstva. Aktual'ni problemy ekonomiky, 3(93), 181– 185.
- Shimov V.N., Tur A.N., Stah N.V. i dr., 2002. Slovar' sovremennykh jekonomicheskikh i pravovykh terminov. Minsk, Amalfeja.
44. Sudakova O.I., 2008. Stratehichne upravlinnya finansovoyu bezpekoyu pidpryyemstva. Ekonomichnyy prostir, 9, 140-148.
45. Svitlychna V. Yu., Svitlychna T.I., 2012. Finansova bezpeka: orhanizatsiya, zahroza, oblikovyy vymir <http://eprints.kname.edu.ua/25054/1/252260%20%D0%A1%D0%B2%D1%96>

- %D1%82%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%92%D0%AE.pdf
46. Patrick J. DeSouza, "Economic Strategy and National Security; A Next Generation Approach", A Council of Foreign Relations Book, Westview Press, 2000, ISBN 0-8133-6834-0.
 47. Perkins, John, "Bir Ekonomik Tetikçinin İtirafları", A.P.R.I.L. Yayıncılık, 7. Baskı, Aralık 2007
 48. Pozsar Zoltan, Tobias Adrian, Adam Ashcraft, Hayley Boesky, "Shadow Banking", Federal Reserve Bank of New York Staff Report No. 458, February 2012
 49. TULAY Burçak-ALPARSLAN Melike-ERDÖNMEZ Pelin A., Mevduat Sigorta Sistemi'nin Çeşitli Ülkelerde ve Türkiye'de Uygulaması, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, İstanbul, 2000.
 50. Taner, Ayşe Ebru, "Finans Kesiminde İşlenen Bilişim Suçları ve Hukuki Çözüm Önerileri", BDDK Yetki Etüdü Raporu, Ekim 2001.
 51. Schwarcz, L. Steven, "Too Big To Fail?; Recasting The Financial Safety Net", The Panic of 2008, Duke University Law School, 2009.
 52. SAVAŞ Mehmet-BABUŞÇU Şenol vd., Mevduat Sigorta Sistemi ve Türkiye İçin Model Önerisi, TBB Yayını No:199, İstanbul, 1996.
 53. Schinasi G.J., "Defining Financial Stability", IMF Working Paper, October 2004
 54. Sebastian Schich and Yesim Aydin, "Policy Responses to the Issue of Implicit Bank Debt Guarantees: OECD Survey Results", OECD Journal: Financial Market Trends, Volume: 2014/1, OECD 2014.
 55. TMSF, "Raf Temizliği Seti: Çözümlemede Türkiye Deneyimi", Haziran 2009, İstanbul.
 56. Walter, John R. and Weinberg, John A., "How Large Is The Federal Financial Safety Net?", Cato Journal, Vol 21, No:3 (Winter 2002). E

Məqalələr

- 57.BTK, USOM TR-CERT, "Siber Güvenliğe İlişkin Temel Bilgiler", Temmuz 2014, UR.RHB.001.
- 58.Bankacılıkta Ödeme Sistemlerinin Otomasyonu Elektronik Fon Transfer Sistemleri", Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, Yayın No: 162 Der: Figen KARATAN, Mayıs 1990
- 59.DEMİRGÜÇ-KUNT Aslı- DETRAGIACHE Enrica, "Does Deposit Insurance Increase Banking System Stability? An Empirical Investigation", Journal of Monetary Economics, Vol.49, 2002.
- 60.DJANKOV Simeon-LA PORTA Rafael-LOPEZ-DE-SILANES Florencio-SHLEIFER Andrei, "The Regulation of Entry", Quarterly Journal of Economics, Vol.117, 2002.
- 61.LEE Wai Sing-KWOK Chuck C.Y., "Domestic and International Practice of Deposit Insurance: A Survey", Journal of Multinational Financial Management, Vol.10, 2000.
- 62.Nieto, Maria J., "Reflections on Regulatory Approach to E-Finance in Electronic Finance: A New Perspective and Challenges", BIS Papers No. 7, 2001, 90-97.
- 63.Financial Stability Board (FSB), "Global Shadow Banking Monitoring Report 2014", 30 October 2014,http://www.financialstabilityboard.org/publications/r_141030.pdf (12.12.2014).
- 64.ROCHET Jean-Charles, "Macroeconomic Shocks and Banking Supervision", Journal of Financial Stability, Vol.1, 2004.
- 65.YILMAZ Rasim, "Mevduat Sigortası, Ahlaki Tehlike ve Bankacılık Krizleri", Banka Mali ve Ekonomik Yorumlar, Yıl 38, Sayı 5, 2001.
- 66.ÖZİNCE Ersin, "Mevduat Sigortası", Mevduat Sigortası, (Der.: İAV), İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayını, İstanbul, 1999.
- 67.TMSF, "Raf Temizliği Seti, Çözümlemede Türkiye Deneyimi", Haziran 2009, İstanbul.

Internet Qaynaqları

68. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi rəsmi saytı
<https://www.stat.gov.az/menu/13/>

SUMMARY

Businesses' financial security is one of the key components of national security for any country because businesses are taxpayers forming the budget revenue and creating jobs. The level of wages, the purchasing power of the population, the unemployment rate and the gross domestic product depend on their financial status. In addition, companies provide goods to the population, including basic needs. Therefore, in order to avoid the financial crisis and its subsequent bankruptcy, we have to constantly monitor the financial condition of enterprises. The assessment methods and metrics, factors affecting financial security, and financial security levels need to be assessed to assess financial security.

From the point of view of the general idea of the financial security situation in corporate companies in Azerbaijan and analysis of the financial situation in different sectors, these analyzes provide information on the situation of financial institutions in Azerbaijan over the past few years. Analyzes were made by the indicators obtained from the Statistical Committee's reports. Analyzing the overall analysis, there are financial losses in the banking sector, especially in many sectors during the crisis. The above-mentioned losses are normally proven to be problematic for companies operating in those sectors in terms of financial security management.

РЕЗЮМЕ

Финансовая безопасность бизнеса является одной из ключевых составляющих национальной безопасности для любой страны, поскольку предприятия являются налогоплательщиками, формирующими бюджетные доходы и создающие рабочие места. Уровень заработной платы, покупательной способности населения, уровень безработицы и валовой внутренний продукт зависят от их финансового положения. Кроме того, компании предоставляют товары населению, включая основные потребности. Поэтому, чтобы избежать финансового кризиса и его последующего банкротства, мы должны постоянно следить за финансовым состоянием предприятий. Для оценки финансовой

безопасности необходимо оценить методы и показатели оценки, факторы, влияющие на финансовую безопасность и уровень финансовой безопасности.

С точки зрения общей идеи финансовой ситуации в корпоративных компаниях в Азербайджане и анализа финансовой ситуации в разных секторах, эти анализы дают информацию о положении финансовых институтов в Азербайджане за последние несколько лет. Анализ проводился по показателям, полученным из отчетов Статистического комитета. Анализируя общий анализ, в банковском секторе существуют финансовые потери, особенно во многих секторах во время кризиса. Как правило, вышеупомянутые убытки являются проблематичными для компаний, работающих в этих секторах с точки зрения управления финансовой безопасностью.

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Müəssisələrin maliyyə təhlükəsizliyi hər hansı bir ölkənin milli təhlükəsizliyinin əsas komponentlərindən biridir, çünki müəssisələr büdcənin gəlir hissəsini təşkil edən və iş yerləri yaradan vergi ödəyiciləridir. Əmək haqqının səviyyəsi, əhalinin satınalma potensialı, işsizlik səviyyəsi və ümumi daxili məhsul onların maliyyə vəziyyətindən asılıdır. Bundan əlavə, şirkətlər əhaliyə əsas ehtiyacları da daxil olmaqla mallarla təmin edirlər. Buna görə biz maliyyə böhranından və sonrakı iflasından qaçınmaq üçün daim müəssisələrin maliyyə vəziyyətini nəzarət etməliyik. Qiymətləndirmə metodları və metriklərini, maliyyə təhlükəsizliyinə təsir edən amillər və maliyyə təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi üçün maliyyə təhlükəsizliyi səviyyələrini bilmək lazımdır.

Maliyyə təhlükəsizliyi makroiqtisadi sabitliyin vacib tərkib hissəsidir. Makroiqtisadi sabitlik ümumi tələbat və ümumi tədarükü, cəmiyyətdəki iqtisadi proseslər, istehsalçılar və istehlakçılar arasında mütənasib təmsil olunma prosesini nəzərdə tutur. Maliyyə təhlükəsizliyi maliyyə sisteminin tərkib hissələrinin sabitliyi kimi başa düşülür. Öz iqtisadiyyatını qurmaq istəyən hər bir ölkə üçün maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmək və saxlamaq vacibdir. Maliyyə təhlükəsizliyi də dövlətin iqtisadi fəaliyyət mexanizmi kimi qəbul edilə bilər. Çünki dövlət iqtisadi proseslərə təsirini maliyyə vasitəsi ilə tətbiq edir. Hər hansı bir ölkənin iqtisadi vəziyyətini qiymətləndirmək üçün iqtisadi artım və həyat standartları ilk növbədə nəzərə alınır. Davamlı və balanslı iqtisadiyyatın yaradılması, davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və ölkədə maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası üçün vacibdir. Davamlı iqtisadi inkişaf cəmiyyətin inkişafıdır. Beləliklə, dövlət maliyyə təhlükəsizliyini təmin edərək iqtisadi inkişafı təşviq edir və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün şərait yaradır. Buna görə maddi təhlükəsizliyin öyrənilməsi böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Milli iqtisadiyyatın maliyyə təhlükəsizliyində bəzi prinsiplər var. Bu prinsiplər ayrılıqdan çıxarılmalı, araşdırılmalıdır. Bu prinsipləri müəyyən etmədən maliyyə sabitliyinə nail

olmaq mümkün deyil. Bu baxımdan milli iqtisadiyyatın müasir şəraitdə maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmək prinsiplərini araşdırmaq çox vacibdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifəsi. Tezisin məqsədi maliyyə təhlükəsizliyinin nəzəri və metodoloji əsaslarını müəyyən etmək; prinsipləri, şərtləri və maliyyə təhlükəsizliyi əlaqələrini izah etmək; bu baxımdan islahatları qiymətləndirmək; maliyyə təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinin əsas aspektlərini müəyyənləşdirmək və elmi cəhətdən effektiv təkliflər verməkdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilməlidir:

- Maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin nəzəri və metodik əsaslarını öyrənmək və ümumiləşdirmək;
- Maliyyə təhlükəsizliyinin iqtisadi inkişafa təsirinin müəyyən edilməsi;
- Maliyyə göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafının maliyyə təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi;
- Maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunmasında maliyyə siyasətinin rolunun müəyyənləşdirilməsi;
- Xarici iqtisadi münasibətlərin maliyyə sabitliyi ilə qarşılıqlı təsirini qiymətləndirmək;
- Maliyyə sabitliyi və iqtisadi artım arasındakı əlaqəni qiymətləndirmək;
- Maliyyə təhlükəsizliyinin iqtisadi inkişafa təsir mexanizmlərini müəyyənləşdirmək;

Araşdırma obyektı və Predmeti. Araşdırmanın məqsədi, Azərbaycan milli iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafına təsir edən maliyyə ünsürləridir; Maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmək prinsipləri əsasında xüsusiyyətləri və leqallığı araşdırmaq.

Araşdırma işinin nəzəri və metodoloji əsasları. İşin nəzəri-metodoloji əsaslarını tədqiq olunan problem hqaında mövcud olan klassik, neoklassik, Keynesçi, monetarist, neoklassik müddəaları təşkil edir. Ayrıca ARS komitəsinin illik statistik məcmuələri, ARMB nın "Pul siyasəti" icmalları, ARMB "Maliyyə sabitliyi" icmalları, maliyyə təhlükəsizliyi araşdırma tapıntıları və elmi-tədqiqat institutları təklifləri ilə əlaqədar nəticələr.

Tədqiqatın elmi cəhətdən innovasiyası aşağıdakılardan ibarətdir.

- Maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün əsas prinsiplərin müəyyən edilməsi;
- Maliyyə göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi və təhlili;
- Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafının maliyyə təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi;
- Bütçə-vergi və pul siyasətinin maliyyə sabitliyinə təsirinin qiymətləndirilməsi;
- Maliyyə təhlükəsizliyinin iqtisadi inkişafa təsirinin təhlili;
- Maliyyə təhlükəsizliyinin əsas aspektlərini müəyyənləşdirin;
- Milli iqtisadiyyatın maliyyə təhlükəsizliyini gücləndirmək üçün strategiya və taktikanı müəyyənləşdirir.